

ТВОРЧИСТЬ XII—XIII вв. «СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

Пам'яті Омеляна Огоновського

Поява «Слова» і студії над ним. Від першого київського розцвіту, переходячи до золотого віку старого нашого письменства, я вважаю найбільш доцільним почати від тої центральної пам'ятки, що золотить усю сю добу — від «Слова о полку Ігоревім». Роблю се не з огляду на високі літературні прикмети, які так підносять його над усіма іншими пам'ятками, а з інших мотивів: тому що не стоїть воно в ланцюгу аналогічних дохованих до нас пам'яток, а навпаки, заховавшись само одно, щасливим випадком, в сорозмірній чистоті і повноті, кидає світло на різні фрагменти, сліди і натяки аналогічних явищ, зв'язує їх в суцільний образ і незвичайно багато дає для зрозуміння літературного розвитку сеї доби. Вище вже ми користувались ним не раз, щоб орієнтуватись в історії творчості попередніх часів, і не раз воно ще нам послужить для подібних цілей. Дотеперішньому дослідові вже вдалось витягнути з сеї скарбниці нашої старої поезії дуже багато, і ще удасться, без сумніву, теж багато. Бо досліди над «Словом», неважачи на свою сорозмірну інтенсивність, далеко ще не доведені до краю і не сказали всього, що можуть сказати.

Ті обставини, в яких «Слово» з'явилося і зникло, ті форми, в яких приходиться ним користуватися сучасникові, роблять се, що наука тільки дуже поволі доходила і доходить до тих вислідів, котрі вона може з нього взяти.

«Слово» стало відоме в 1790-х роках. Граф Олексій Мусін-Пушкін, московський аристократ невеликих здібностей, але з нахилами до меценатства і просвіщенних інтересів, різносторонній аматор і колекціонер, ставши в 1791 р. обер-прокурором святійшого синоду, себто фактичним всемогучим начальником всеросійської церкви, покористувався сею своєю владою, щоб через різних, як він їх називає, «комісіонерів» нагромадити з монастирських, церковних і кафедральних сховків різну цінну старину, особливо книжну. По недавній реформах Катерини — скасуванню маси

монастирів, скороченню їх персоналу і переведенню на державне утримання — се був час особливо для того придатний, можна було гребти лопатою, і графові справді вдалося нагребти незвичайно багато цінних речей, які потім фатально погинули з невеликими виїмками в його колекції, що згоріла в Москві під час пожежі 1812 р. Між сими пам'ятками був великий фоліал, під числом 323, що починався хронографом і тому носив се ім'я. По пізнішим поясненням графа, він купив його, в числі інших книг, через свого «комісіонера» від архимандрита Іоїля, що був ігуменом Спасо-Преображенського монастиря в Ярославі, а після того як його повернено на єпископську резиденцію, жив при тій резиденції. Тому що в останніх часах був він в недостатках, то й продав, мовляв, графському комісіонерові «всі свої руські книги», в числі яких був і сей хронограф № 323¹.

При сій okazji М.-Пушкін атестує сього Іоїля як «мужа сь просвѣщеніємъ и любителя словесности», але поза тим ніяких відомостей про сього просвіщенного мужа ніхто не мав, і ходили чутки, що М.-Пушкін всю сю історію оповів, аби закрити дійсні способи, котрими він, будши обер-прокурором, збирав церковну старовину, і що дійсно рукопис походив з псковського монастиря св. Пантелеймона.

Дістав її М.-Пушкін, по його словам, десь р. 1795 і два роки пізніше подав першу звістку про «Слово», що містилося в сім збірнику, в гамбурьськiм часопису *Spectateur du Nord*, за місяць жовтень 1797, на свідоцтво існування в старій Русі великих постів, як Боян і автор «Слова», «що може бути поставлене поруч найкращих місць „Осіяна“» — тодішнього ідеалу романтичної поезії. Хто завважив сей «фрагмент поеми — «пісні Ігоревих вояків», як вона названа в сій статті, та дав їй таку високу, як на той час, оцінку, зістається невідомим. Але граф, очевидно, старавсь заінтересувати нею «сфери», і копія «Слова» була зараз же зроблена для цариці, як тільки його навчились читати (що пішло не зразу, як оповідав потім сам М.-Пушкін).

Одначе в Петербурзі, де тоді жив М.-Пушкін, ся нахідка загально не викликала великого інтересу, і Шлецер, тоді найбільший авторитет у всім, що доторкало старої Русі, поставився з сумнівом до неї. В Москві, де М.-Пушкін мав широкі знайомості, і перенісся туди, залишивши посаду обер-прокурора, їй пощастило більше: директор московського архіву міністерства заграничних справ Малинов-

¹ Лист М.-Пушкіна Калайдовичу, з останнього дня 1813 р., в відповідь на його запитання про рукопис.

ський, історик московської дипломатії по своїй спеціальності, постарав собі копію «Слова», як тільки воно стало відомим, і з своїм товаришем по архіву Бантишем-Каменським (батьком історика України) намовив М.-Пушкіна до негайного видання сеї пам'ятки, взявши на себе її оброблення. В 1800 р. вийшло перше видання її з російським перекладом поруч тексту і з поясненнями в нотках, з короткою передмовою, де подано зміст і опис рукопису, дуже побіжно¹. Все се було ділом Малиновського, який і хотів виступити видавцем «Слова», але М.-Пушкін не схотів йому відступити сеї честі і в передмові назвав видавцем себе, хоч участь його в сім ділі була мінімальна.

Опублікування сього твору викликало прихильний відзив Шлецера, який публічно відрікся своїх сумнівів щодо його автентичності (в *Göttingen. gel. Anzeigen* за 1801 р.). Розбудило взагалі чималий історично-літературний інтерес, але фатальним чином — ніхто з більш компетентних і авторитетних тодішніх учених не зайнявся оригіналом, хоч би для того, щоб перевірити вірність видання, сконтролювати неясні вирази і т. д. Було загальне переконання, що твір видано добре, так свідчив, напр., Карамзін, порівнявши друкований текст з оригіналом. Але се тільки свідчить, як побіжно інтересувались оригіналом тодішні учені, навіть ті, які зацікавились ним.

Чи був се випадковий брак інтересу, чи, може, не легко було й знайомитися з рукописом, замкненим в приватнім палаці високого аристократа, може, й властитель не дуже радо уділяв її, сподіваючись щось ще від себе зробити з тим матеріалом, як то часто буває з такими посідачами. Досить, що оригінал майже нікому не був відомий докладніше, і се виявилось слідом, коли довідались, що дорогоцінний збірник згорів під час московської пожежі 1812 р. в домі М.-Пушкіна на Разгуляї.

Зараз залунали притишені перед тим підозріння про фальсифікацію або пізніше походження пам'ятки. Конкурент М.-Пушкіна в просвіщенім аматорстві гр. Румянцев відважно ширив чутку про сфальсифікування пам'ятки, і його підтримували, хоч і не так рішуче, деякі учені авторитети (як звісний Євг. Болховітінов). Оливи до огню підливали дійсні фальсифікати, нібито копії «Слова» (на пер-

¹ «Ироническая пѣснь о походѣ на Половцевъ удѣльнаго князя Новгорода Сѣверскаго Игоря Святославича, писанная стариннымъ русскимъ языкомъ въ исходѣ XII столѣтія, съ пероложеніемъ на употребляемое нынѣ нарѣчіе». Передруковано Владимировим, Древняя русская литература, 1900.

гамені!) на борсі сфабриковані «сих діл майстрами» в рахунку на се заінтересування (один купив сам Малиновський і якийсь час дуже з ним носився!). Тим часом оборонці автентичності «Слова», кинувшись по авторитетні свідoctва людей, які знали оригінал, переконувалися, що, властиво, ніхто серйозно не обзнайомився з ним. Не було більше копій (гень потім віднайшли ту копію, зроблену для цариці Катерини). Ніхто не міг сказати нічого певного про час рукопису, котрий в передмові видання 1800 р. схарактеризовано голим словом, що він «по своєму почерку весьма древний». На усильні допити Калайдовича, що зайнявся особливо гаряче реабілітацією автентичності слова, М.-Пушкін міг кінець кінцем відповісти тільки такими загальними поясненнями, що рукопис був писаний «на гладкім (лощенім) папері», «доволі чистим письмом», «по письму і паперу треба покласти на кінець XIV або початок XV в.». Тим часом Карамзін на підставі своїх вражень заявляв, що раніше як на кінець XV в. його не можна класти. Малиновський, що найбільше мав діла з рукописом, характеризував його тільки як «півуствав, що переходив в скоропись», і схилявся до його означення XV віком. Деякі самовидці вважали письмо ще пізнішим, XVII в., і добавали в нім подібність до почерку митр. Дмитра Тупталенка, котрого рукописи зберігалися в бібліотеці того же ростовсько-ярославського митрополичого дому (спостереження друкаря Селівановського, доволі обізнаного з рукописами).

Автентичність «Слова» все-таки доведено доволі скоро і поставлено поза всякими закидами. Калайдович уже в 1818 р. міг вказати на приписку Апостола з 1307 р. (моск. Синод. бібліотеки), де копіст прочитував свобідно, але настільки характеристичну фразу з «Слова» («при сихъ князехъ съяшется и ростяше усобицами, гыняше жизнь наша, въ князѣхъ которы и вѣци скоротиша ся человѣкомъ»), що не було сумніву, яке місце його мав він в пам'яті. З того часу ся фраза зайняла своє місце в апараті «Слова». Наш земляк, професор московського університету Тимковський, звернув увагу на стилістичні подібності в «Слові Адама ко Лазарю» і в «Задонщині» — парафразі «Слова», приложеній до великої битви на Дону з татарами 1380 р. Карамзін вказав на споріднення стилю «Слова» з Галицьким літописом. Замітки проти автентичності «Слова», піднесені в 1830-х рр. т. зв. «скептиками» (Каченовський, Надеждін, Строев, Сеньковський й ін.), які в різних формах, здебільшого побіжно і принагідно, відогрівали старі гадки Румянцева і Болховітінова, що «Слово» було написане в XVI—

XVII в. або сфабриковане в XVIII в., були без великого заходу збиті і більше не поновлялись¹.

Натомість з загальним розвоєм слов'янської філології і поглибленням студій над самим «Словом» все ясніше виступали дефекти друкованого тексту «Слова» і сумніви щодо його традиції. Явно було, що та форма, в якій мало його нове покоління філологів і істориків, дуже слабо відповідала автентичній формі «Слова», так, як воно було написане чи записане в XII в. Що в тім належало М.-Пушкіну, Малиновському і товаришам, які з таким трудом розбирали текст збірника № 323, що переписувачам сього збірника, що, нарешті, тій першій руці, яка списувала чи писала «Слово», як далеко можна йти в поправлюванні того всього і в яким напрямі йти, чого триматись — от трудне питання, яке повстало перед дослідниками, почавши від перших коментарів «Слова». З них перша праця, Тимковського, згинула, так що першим серйозним розбором «Слова» були публікації його небожа Максимовича, 1836—7 рр., потім велика монографія Дубенського, надрукована в 1844. Дефекти традиції при сій інтерпретації виступали все ясніше. Від дрібних поправок до поодиноких слів дослідники переходять до більш послідовних емендацій (виправлень), до глибш обгрунтованих теорій реконструкції «Слова» як твору XII віку. Але тільки віднайдення копії «Слова», спорядженої для цариці (опублікував її вперше Пекарський в 1864 р.), дало твердшу підставу для оцінки редакційної роботи Малиновського і комп. і для міркування про вигляд тексту «Слова» в рукописі № 323 — його докладність чи недокладність. Трудна і складна робота в сім напрямі, ґрунтовно розпочата московським професором Тихонравовим

¹ Досить несподівано ще раз залунав відгомін сих старих підозрінь в поважній праці німецького історика культури. В 1860-х рр. Моріц Кар'єр в своїй книзі *Die Kunst im Zusammenhang der Entwicklung und die Ideale der Menschheit*, оглядаючи старинну поезію слов'ян, пірніс глибоку відмінність билинного стилю від стилю «Слова», котре здавалось йому чимсь надуманим, позбавленим всякого реального переживання (*Die Schilderung ist ohne alle Anschaulichkeit, ohne Charakterzeichnung, man sieht dass nicht das Erlebte sondern willkürlich Ersonnènes berichtet wird; man folgt nur mit Mühe dem unklaren, hin- und herspringenden Erzähler, dessen Prosa blos vereinzelte Anklänge an die echte slavische Naturpoesie hat und dessen Erfindungen ohne Zusammenhang mit der Mythe und Heldensage sind* (III, 1868, ст. 29). Для нього не було сумніву, що «Слово» — се імітація Осіяна, і він посилавсь у тім на Фр. Боденштедта, котрому, як старим скептикам, мова слова здавалась мішаниною елементів різних мов і різних віків.

в його скромнім, але дуже ціннім виданні «„Слово о полку Игоревѣ“ для учащихся» 1866 р., поновлялась потім різними дослідниками,— але вона не доведена і досі до результатів скільки-небудь закінчених.

Отже, що можемо сказати про традицію «Слова»? Воно досі звісне тільки в єдиній старій копії «Хронографа № 323». Се був, як я вже сказав, великий фоліал, в кілька сот карт, писаний на папері, мабуть, кількома руками, письмом західним, «білоруським» себто, або українським, або білоруським в нинішнім розумінні, пізнім полууставом, що переходив уже в скоропись, ніяк не старше XVI в.

Збірник був незвичайно цікавий своїм змістом, просто унікат в сім роді. Розпочинався він хронографом, затитулованим «Гранографъ, рекше начало племенемъ царскихъ родовъ отъ многихъ лѣтописецъ»: титул характеристичний, бо цю форму «Гранографъ» (замість «хронографъ») носить друга редакція хронографа, яка з'явилась не раніше кінця XVI в., а закінчена була в 1617 р. За тим ішла друга аналогічна стаття — «Временникъ еже нарицается лѣтописаніе русскихъ князей и земли рускыя». Далі «Сказаніе о Индіи богатой»; «Синагрипъ царь Адоровъ и Наливскія страны» (повість про мудрого Акіра); «Слово о плъку Игоревѣ, Игоря Святъславля внука Ольгова», «Дѣяніе прежнихъ временъ храбрыхъ чловѣкъ о бръзости и о силѣ и о храбрости». Нарешті, остання переробка поеми про Діогена, одна з версій «Девгенієвого діянія», затитуловане тут як «сказаніе о Филипатѣ и о Максимѣ и о храбрости ихъ». В такому порядку і з такими назвами вичисляє сі статті передмови першого видання «Слова».

В сій справі немало конфузу наробив був своїми пізнішими поясненнями М.-Пушкін, всупереч сій передмові заявивши, що «Слово» містилося «в кінці» збірника: се поставило в сумнів, наскільки точно був вчислений порядок статей в його передмові. Як я вже сказав, копії з сих статей не було списано, одиноке, що від них зістало, се кілька виписок, зроблених з «Акіра» і «Девгенієвого діянія» Карамзіним, що видрукував їх в примітках своєї «Історії»¹.

Тим часом збірник дуже інтересний своїм добором. Все тут, як бачимо, виключно література світська, історично-героїчного і романтичного характеру, пам'ятки взагалі рідкі, так що, напр., після втрати сього рукопису дуже не скоро, аж в 1850-х рр. знайшовся другий текст «Девгенієвого діянія». Очевидно, копія «Слова» засталась унікатом з тої ж причини своєї світськості, як і сі твори. З другого боку, ком-

¹ Тому III прим. 272.

панія, в котрій «Слово» виступало в сій збірці, кидала інтересне світло на його характер і походження: само собою насувала гадку трактувати його як книжний твір, в зв'язку з аналогічними героїчними творами, принесеними в перекладах. Але ся ідея виринула і знайшла відповідний вислів в науковій літературі тільки значно пізніше.

Першим рухом, як ми вже бачили, було — поставити «Слово» в ряді модних романтичних творів, вінцем котрих був тоді Макферсонів «Оссіан». Фатальний се був комплімент новій пам'ятці, котру її видавці самі ставили в однім ряді з такою підробкою, як був сей псевдостаринний шкотський епос Макферсона або пізніший Ганчина «Краледворський рукопис», «Гусла» Меріме і т. д. Але, розуміється, тоді не підозрівали всеї двозначності такої характеристики, і в передмові до видання 1800 р. знов повторено, що «въ семъ оставшемся намъ отъ минувшихъ вѣковъ сочиненіи видѣнъ духъ Оссіановъ, слѣдовательно, и наши древніе герои имѣли своихъ бардовъ, воспѣвавшии имъ хвалу». Автор першої «наукової» дисертації про «Слово», написаної «по приказанію отдѣленія словесныхъ наукъ для полученія степени магистра» (1808), Мик. Грамматін в ряді своїх писань потім углубляв сю аналогію «Слова» з «Оссіаном», аналізував подібності і різниці. А деякі «скептики» й доводили, що «Слово» сфабриковане на взірець «Оссіана» якимсь добродієм, який думав по-французьки, складаючи сю поему. Натомість більш реальна ідея, кинена кількома дослідниками, про потребу проаналізувати «Слово» в зв'язку з скандинавським героїчним епосом, не була розвинена. Найметкіший тодішній російський скандинавіст Сеньковський злобно висміював «Слово» як фабрикат «якого-небудь карпаторуса» (натяк на західні українізви його мови) і не хотів трактувати як автентичну пам'ятку. (Варто одмітити, що проти інвектив Сеньковського в обороні автентичності «Слова» виступав його антагоніст поет Пушкін, аргументами не ерудиції, а поетичної інтуїції доказуючи, що ніхто з можливих фабрикатів, «не мав би стільки поезії, скільки міститься в плані, опису битви й утечі»).

Зате скоро приложено до аналізу «Слова» нові ідеї народності, пересажені на східнослов'янський ґрунт і особливо живо прийняті серед українців. Вираз їм дав Максимович, котрий в ряді праць розвинув тезу, вже перед ним зазначену Калайдовичем і Полевим, про українську стихію в «Слові». Калайдович ще в 1812 р. поставив в московськім філологічнім товаристві питання про мову «Слова» і п'ять літ пізніше відповів на неї власною ж розвідкою, де довів, що мова «Слова» книжна, яка розвивалась під впли-

вом грецької літературної мови, аналогічна з іншими староруськими пам'ятками, але «образъ выражения пѣсни и самыя слова — *кресить, болонье, смага, година, неизвѣстныя* великоросіянамъ и теперъ употребляемыя въ Малороссіи, показываютъ, что сочинитель принадлежалъ къ нынѣшней Малороссіи».

З інших слов'янських мов найбільше подібності Калайдовичеві вбачалось у польській. Ся замітка, підхоплена деякими іншими, також мало обзнайомленими з українською мовою дослідниками, спиралась на деяких чисто українських словах і виразах, які звучали для них як польські: *комоні, яруга, мужаймѣся* і т. ін. Але тезу про український характер мови «Слова» розвинув потім Полевой в своїй «Історіи Русскаго народа» (1830) і «Очеркахъ русской литературы» (1839). Для нього се мова «юга русскаго, коимъ говорили въ XII вѣкѣ въ Кіевѣ и Черниговѣ», свобідна від надмірного церковного впливу, який помічається в літописах, і від пізніших польських впливів,— українська мова, «доведена до тої степені краси, котрої сягає вона в нинішній народній пісні».

Сі от тези удокументував і ілюстрував аналогіями з українським пісенним і лінгвістичним матеріалом Максимович. Спочатку в своїх викладах, котрими він розпочав свою діяльність як перший професор руської словесності в новозаснованім київськім університеті, зробив він їх центром «Слова» як найяскравішу пам'ятку старої літератури і потім подав їх зміст в трьох статтях, надрукованих в 1836—7 р., а паралельно видав текст «Слова» в своїй редакції. З боку мови і поетичного стилю він перевів тут доволі детальне порівняння «Слова» з українськими піснями, але поставив завдання досліду над ним ширше вважаючи потрібним порівняння з пісенним матеріалом не тільки українським, але і слов'янським взагалі. Те, що проробив він над українським матеріалом, мало послужити для того взірцем; зроблене ним було зроблене дуже добре як на свій час, і його студії zostались найбільше цінною річчю в сій старій латературі «Слова». Сам Максимович продовжував їх потім ціле життя, хоч не дав більш суцільної студії, і слідами його йшли інші дослідники — українські, великоруські, чеські, висвітлюючи зв'язки «Слова» з поезією східно-, полуднево- і західнослов'янською. На жаль, тільки для сього залюбки живivano таких фальсифікатів, як «Краледворський рукопис», підроблені болгарські пісні Верковича, й українські фальшовані пісні відігравали тут чималу роль, поки критика 1870-х рр.— Костомарова, Антоновича, Драгоманова й ін.— не викинула їх з ужитку, так що' по

тих старших працяг здалося б проробити таку роботу наново, використовуючи новіший матеріал і відсуваючи старий непевний. Все ж таки сю сторону «Слова» висвітлено вже тоді досить ґрунтовно¹.

З того ж становища «народності», але з іншої сторони, вясняючи міфологічний світогляд «Слова», підійшов до нього заслужений московський філолог Хв. Буслаєв в ряді статей, друкованих головню в 1850-х рр. Підносячи значення «Слова» як образа не церковного світогляду старого громадянства, він прикладав до нього міфологічні теорії ґрімівської школи і сим зазначив нову стадію в інтерпретації сеї пам'ятки. Погляди його були прийняті і розвинені рядом інших дослідників, як Ор. Міллер, Тихонравов, почасти і Потебня, і при деяких перебільшеннях сього міфологічного напрямку сі праці внесли все-таки багато цінного в розуміння «Слова», його символики і виражених в ньому настроїв.

Книжна сторона «Слова», піднесена, як я зазначив, уже першими дослідниками, які зайнялись «Словом», хоч не забувалась, одначе менше розроблялася в сих десятиліттях. В 1840-х роках вона стала предметом інтересної, при всій побіжності своїй, полеміки між Максимовичем і Погодіним. Погодін в своїй статті про «Слово» (1845) трактував його як пізнішу запись і сим пояснив, чому взагалі так мало до нас дійшло таких творів: коли прийшли татари, було не до списування таких пісень, особливо на полудні; та й духовенство до них ставилось неприхильно, а крім духовенства — хто міг би їх записувати? На се Максимович відозвався, що «Слово» не було ні імпровізацією, ні твором для співання, — воно було написане відразу самим поетом як літературний твір, так, як Лермонтов написав на «старинний спосіб» свою пісню про купця Калашнікова. Поет жив в часах розцвіту усної поезії, його твір повний всеї щирості

¹ Завдяки працям Максимовича якийсь час було загальноприйнято між істориками літератури, як великоруськими так і інших народностей, трактувати «Слово» як пам'ятку яскраво українську, зрозумілу тільки на ґрунті українського характеру і української поезії. В таким напрямі висловлювався найбільший російський критик Белінський (стаття 1841 р. з приводу видання «Слова» Сахаровим). Буслаєв в студії про епічні вирази українські, 1850, теж не бачив чогось ліпшого, як повторити, в більш систематичній формі, помічення, зроблені Максимовичем. А різні рецензенти, з приводу української парафрази Максимовича (1857), серйозно доводили, що російські переклади не можуть віддати краси «Слова» — се можливе тільки в перекладі українським (рецензії, вчислені в праці Смірнова. — Фил. Зап. 1876, с. 117—8). Тоді ще українська стихія «Слова» не оцінювалась як політичний «козир» (агуд), котрий належало тим чи іншим способом вирвати з українських рук, як щиро висловлялися потім деякі великоруські учені.

і безпосередності народної творчості, але він чоловік письменний, літерат в тісній значенні слова.

Сю тезу зручно розвинув потім звісний свого часу київський педагог М. Тулов, в підручнику словесності (1853), ще більше підчеркуючи книжний характер «Слова». По його гадці, се не пісня і не стихотвір, а прозаїчний твір, котрому надають поетичну закраску елементи народної поезії, получені в нім з книжним риторизмом. Такий характер мають риторичні питання («Что ми шумить?»), риторичні рефлексії («Кая рана дорога?»). План «Слова» має дуже штучний характер, його періоди вироблені дуже пильно, мають всі прикмети дуже тонкої й виробленої риторики, такої ж, яку бачимо, напр., в писаннях Кирила Турівського. Сама мова об'єднує елементи народні з книжками, церковнослов'янськими; в такій формі, з такою мовою «Слово» не могло бути прийняте в народний репертуар і передаватися співом, як пісні зложені народною мовою.

До крайності довів сей погляд Вяземський в своїх студіях, які почали виходити тоді ж (1851—3), але звернули увагу значно пізніше, видані разом великою книгою в 1875 році. Він бачив в «Слові» впливи не тільки візантійсько-болгарської письменності, але й класичної грецької літератури; його писав чоловік вишколений на Гомері й Евріпіді, який вкладав античні образи в слов'янські форми. Його Боян, Велесів внук,— се Гомер, потомок Аполлона. Діва-Обида з лебединими крилами — троянська Гелена. Автор стоїть під впливом троянських традицій (въци Трояни), троянських генеалогій, гомерівських образів і символів.

На ці погляди реагували Буслаєв, Лавровський й Л. Майков, підчеркуючи народний характер сеї поезії. Бояна і автора «Слова» вони представляють собі співцями, які хоч і обертаються серед княжої дружини і живуть на княжих дворах, але стоять вповні на ґрунті народної традиції. Популярний російський педагог Стоюнін в своїм підручнику словесності канонізував сей погляд. Боян і автор «Слова» були дружинні поети, zarazом виразники народного світогляду, неписьменні люди, котрі не могли самі записати своїх творів. Коли б се були люди письменні, книжні, вони б мали церковнорелігійне виховання, котре б знищило той суцільний, народний міфологічний світогляд. Боян творив гуслями, а не пером, і «Слово о полку» було записане чужим пером, а не авторим.

Проти сих поглядів різко й гаряче виступив Всев. Міллер, тоді ще молодий московський учений, який пізніше став одним з найбільших дослідників старого епосу, але вже сею першою книгою про «Слово» зробив собі ім'я. Вона

носила доволі невиразну назву — «Взглядъ на Слово о полку Игоревѣ», зате повний змісту був епіграф з «Слова»: «Дѣвици поють на Дунаи, вьются голоси черезъ море до Кіева» (1877). Міллер заговорив про київські відгомони візантійсько-болгарської книжності, що відбилися на «Слові». Він стояв більше-менше на позиції Тулова, але оперував більшим матеріалом і робив свої виводи різче і рішучіше. Автором «Слова» для нього була людина книжна, літерат XII в., знайомий з духовними і світськими творами, що перейшли до нашої словесності з Візантії через Болгарію. Сей автор, визначаючись незвичайним талантом і високим почуттям краси, задумав прославити похід близького йому князя Ігоря на половців. Невже ж сей автор, син свого часу, вихований на чужоземних, візантійських творах в руськім одязі, працюючи в сих часах, коли вся наша молода література складалася з перекладів і наслідувань, зберіг себе свобідним від усяких впливів, від усяких ремінісценцій прочитаних книг? Міллер бере «Девгенієво діянїє», один з творів, що містився поруч «Слова» в збірнику № 323, розбирає його паралельно з «Словом», вказує різні аналогії і подібності не для того, щоб довести його залежність якраз від сього візантійського твору, а взагалі — від візантійської книжності. Далі шукає за впливами «болгарських басень», проти котрих повставали колишні христоробіці, взагалі за впливами болгарської книжності, і старається довести, що вся міфологія «Слова» не стільки відбивала в собі народний світогляд Київської Русі XII в., скільки літературну манеру болгарську, принесену на Русь в болгарських оригінальних і перекладних творах X віку. «Імена божеств служать авторові за епітети-прикраси, і з ними не зв'язані ніякі міфічні представлення». Троян, Див, Дунай — все се атрибути болгарської творчості. Боян — болгарський персонаж і т. д.

В сім не було багато нового; різні зближення, піднесені Міллером, робились уже перед тим. На тісне споріднення «Слова» з перекладними «воїнськими повістями», як їх назвав Міллер, вказував Тихонравов, і потім Барсов в своїх студіях над «Словом». Але та односторонність, з котрою Міллер підносив тільки сю сторону, почасти ігноруючи, почасти заперечуючи своенародні елементи «Слова», — зв'язки з місцевою народною поезією, з місцевою героїчною традицією, — зробила сильне враження і викликала ряд поважних праць, які мали на меті внести різні корективи до крайностей сеї теорії книжного запозичення. Се зараз же зробив Веселовський. Він же і цілий ряд інших учених переглянули і доповнили новим матеріалом старі помічення над зв'язками «Слова» з народною східнослов'янською поезією.

За сей час прибуло багато не тільки українського, але й білоруського та великоруського матеріалу, і в нім багато архаїчного, що виявляло дуже тісне споріднення з «Словом». Особливо сильне враження зробили північновеликоруські голосіння, видані незадовго перед ними Е. Барсовим, їх образи і форма давали дуже багато яскравих аналогій. Праця Потебні, найважлиша з сих післяміллеровських публікацій¹, при всім признанні книжного характера «Слова» (див. нижче) ще раз підчеркнула народнопоетичний підклад його. Сей погляд на «Слово» як твір книжний, але опертий на світській традиції і глибоко перейнятий елементами народної поезії від сього часу, можна сказати, був зафіксований безповоротно. Його розвинув в своїй великій, найбільшій розміром, хоч невисокій науковістю, і недокінченій праці той же Барсов², розвиваючи далі тезу про тісний зв'язок «Слова» з місцевою дружинною традицією. Така ж позиція київського дослідника «Слова» проф. Владимирова (1894—1900) і т. д.

Поруч з таким виясненням змісту йшла далі праця над усталенням тексту. Вихідною точкою послужила згадана праця Тихонравова — її палеографічний метод: міркування про те, як могла виглядати транскрипція «Слова» в збірнику № 323. Після нього таку нову палеографічну ревізію питання зробив Козловський, стараючись відгадати лігатури і скорочення сього письма (1890). На підставі сих помічень і зіставлень «Слова» з лексичним матеріалом старих пам'яток робились редакції тексту. Серед них і досі шановне місце займає праця проф. Огоновського (1876) завдяки тверезій обережності філологічному тактові. Але скільки-небудь признаної рецензії тексту не маємо й досі.

Зміст «Слова». Наукова праця над «Словом», що велась силами учених майже цілого слов'янського світу протягом століття, дає дуже гарний образ щирої духовної кооперації, об'єднаної єдиною любов'ю словесної краси. Ні одна інша слов'янська пам'ятка не може похвалитись такою великою і гарною літературою, такими многосторонніми, глибокими працями. І все-таки в результаті більш ніж ціловікової праці «Слово» являється в значній мірі збором загадок, котрі все ще не можна рішити певно і твердо. Його краса б'є нам в очі в сій попсованій формі. Але способи розв'язання трудних місць і суперечних питань, зв'язаних з текстом, настільки різняться, що для того, аби могли ближче аналі-

¹ Слово о Полку Игоревѣ. Текстъ и примѣчанія, 1878.

² Слово о полку Игоревѣ какъ художественный памятникъ Киевской дружинной Руси, 3 томи, 1887—90.

зувати його, треба, насамперед, для себе самого установити вигляд і розуміння сього тексту. Через те при аналізі не можна обійтись без подання чи цілого тексту чи більших уривків його. І я подаю тому переклад цілого тексту, пропускаючи тільки деякі місця, особливо трудні, для котрих не знаходжу доброї розв'язки і не знаходжу в них матеріалу для літературного аналізу. Стримуюсь від ближчого розбору всіх трудностей і суперечностей, бо се перетворило б сей розділ в коментарій тексту, обмежуюсь тільки потрібними для орієнтування в змісті.

Для переглядності поділюю текст на часті: вважаю старий поділ Максимовича на 14 частей — заспів, дванадцять пісень і закінчення — досить влучним, тільки не всюди годжусь з ним щодо переходових фраз (як се й зазначено далі в примітках). Далекий я, одначе, від гадки надати тим «Слову» плановість і гармонійність викладу. Таку замітку один з старих рецензентів зробив уже Максимовичеві, що він своїм «поділом на пісні хотів надати «Слову» ту зовнішню суцільність, котрої в нім нема і не може бути». Дійсно, чи вважатимемо «Слово» книжним твором, відразу написаним його автором, чи дивитимемось на нього як на запис первісно співа ної пісні (про се далі), в кожному разі для мене нема сумніву, що текст його маємо в дуже хаотичному і фрагментаричному стані, і се не завдання історика літератури вигладжувати всі ті сліди деформації, прогалини, суперечності, які дають вказівки для аналізу пам'ятки. Діло поета-перекладчика з поетичного матеріалу «Слова» витворити щось суцільно естетичне. Діло історика літератури — вибрати все, що ілюструє не тільки стару творчість, але й її долю — ті не раз доволі грубі операції, які вона переходила. Тому і сей поділ на пісні, між іншим, зовсім не має мети надати творові вигляд суцільності і рівноваги, а улегшує орієнтацію в дуже таки хаотичному матеріалі сього твору, по котрому (се більш щастя як нещастя для історика літератури!) не пройшли зручні руки редакторів і переробщиків.

Заспів.

«Чи не добре б було нам, браття, почати на старий спосіб сумну повість про Ігорів похід, Ігоря Святославича? Але почати сю пісню таки подіями нинішнього часу, а не Бояновими замислами!

Бо як віщий Боян кому хотів пісню утворити, то він розтікався мислею по древу, сірим вовком по землі, сизим орлом під хмарами.

Як згадав, скажім, давніші усобиці, то пускав немов десять соколів на стадо лебедів: котру перший сокіл досягав, та перша й пісню співала: чи то старому Ярославові, чи то хороброму Мстиславові, що зарізав Редедю перед військом касозьким, чи то красному Романові Святославичу.

Боян же, браття, то не десять соколів на стадо лебедів пускав, а свої віщі персти на живі струни покладав — і ті самі князем славу рокотали! ¹»

I. Заходи до походу.

«Почнімо ж, браття, сю повість від старого Володимира і до нинішнього Ігоря, що стягнув ум силою своєю і загострив серце своє відвагою, наповнився воєнного духу і повів свої хоробрі полки на землю Половецьку за землю Руську².

Глянув Ігор на ясне сонце і побачив все своє військо покрите п'ятьмою від нього. І сказав Ігор дружині своїй: "Братіє і дружино! лучче нам порубаним бути, ніж полоненим бути!³ Всядьмо, браття, на свої борзі коні, щоб побачити синього Дону!"

Зап'яла князеві ум охота спробувати Дону великого, і жадоба ся заступила⁴ перед ним знамено⁵. "Хочу я,— рече,— зломити спис на краю поля Половецького, з вами разом, Русичі! Хочу або голову свою положити, або напитись шоломом Дону!"

Гей, Бояне, соловію старих часів, якби то ти оспівав сі полки! Скавав бись, соловію, по мисленному древу, літав бя съ умом [попр. «орлом»] по-під хмари, в'ючи славу наоколо сього часу, біжучи слідом Трояновим через поля на гори!

Заспівати було б тобі пісню⁶ Ігореві того [Олега]⁷ внукові:

"Не буря занесла соколів через поля широкіі —

галки стадами летять ік Донові великому!"

Чи так заспівати було б, Бояне, Велесів унуче:

"Коні ржуть за Сулою. Дзвенить слава в Києві...⁸".

¹ Сей останній уступ деякі вважають глосою, додатком.

² Тут звичайно приймається прогалина, щось упущене, що подавало короткий погляд на події «від старого Володимира». Сюди, напр., рахували урок про Володимирові тріумфи над половцями, захований Галицьким літописом в похвалі Романові Галицькому (див. нижче). Інші допускали, що звідси щось попало між дальші часті «Слова», напр., оповідання про усобиці за часів Олега Гориславича. Дальша фраза, де про Ігоря говориться як про «того» (Олегового) внука, справді натякає, що про Олега вже була мова перед тим. Ще інше, зовсім можливе толкування, що весь сей уступ: «Почнімо — Руську» — треба вважати глосою, паралельним текстом, який відділяв «заспів» від властивого оповідання. А можна й просто допускати якесь попусування в фразі «от старого Володимира».

Тільки, у всякім разі, я вважаю сей уступ не закінченням заспіву, як приймав Максимович, а початком «повісті», першої пісні «Слова».

³ Ся дилема інтерпретаторам здавалась дивною на сім місці; вони підозрювали, що вона попала сюди з дальшого. Але її можна розуміти так: краща офензива, похід, з безпекою смерті на полі, ніж полон від якого-небудь несподіваного половецького нападу на Україні.

⁴ В розумінні: заслонила.

⁵ Себто затміння, як сонце мінілось.

⁶ Бояною манерою, Бояновим замишленням.

⁷ Се слово, «Олега», «для ясності» було додане в першім виданні; але «внукові» може належати і до Ігоря і до Бояна, «Велесового внука».

⁸ Я вважаю правдоподібною гадку, що тут кінчається заспів в

Труби трублять в Новгороді, стоять стяги в Путівлі. Ігор жде милого брата Всеволода. І рече йому Буй-тур Всеволод:

„Один ти мені брат, один світ світлий, ти, Ігоре! оба ми єсьмо Святославичі! Сідлай, брате, свої борзі коні, а мої вже готові, осідлані, коло Курська напереді!

А Куряне мої — кмети відомі: під трубами повиті, під шоломами виколисані, з кінця списа вигодувані. Путі їм відомі, яруги їм знаємі. Луки у них напружені, тули відчинені, шаблі вигострені.

Самі скачуть як ті сірі вовки в полі, шукаючи собі честі, а князеві слави”.

II. Військо в поході. Зловіщі знаки й остороги не в силі його стримати.

„Ігор вступив в золоте стременю і поїхав чистим полем.

Сонце йому тьмою путь заступало. Ніч стогнала, грозячи йому, і побудила птаство. Його голос збив звірину в стаях [леговищах]. Днів кличе горі древа: велить слухати землі незнаемій, Волзі і Поморію, Посулюю¹ і Сурожу і Корсуневі, і тобі Тмутороканський болване!²

А Половці небитими дорогами побігли к Донові великому. Скриплять теліги їх опівночі, наче лебеді розпужені.

К Донові й Ігор військо веде. Птаство по дубині пильнує біди його. Вовки грозою лякають. Орли клекотом на кості звірів зуть. Лисиці брешуть на червоні щити.

Ей, Руська земле, ти вже за горою!³”

III. Щаслива битва — хвилевий успіх.

«Довго ніч меркне. Зоря світ зап'яла⁴. Мла поля покрила. Соловій спів заснув. Говір галичий збудився.

Русичі велике поле перегородили червоними щитами, шукаючи собі честі, а князеві слави!

З зараня в п'ятюк потоптали вони погані полки половецькі і, розсипавшись стрілами по полю, похапали красних дівчат половецьких, а з ними золото, паволоки і дорогі оксамити.

А ортмами⁵, опанчами та кожухами стали мости мостити по болотах та грузьких місцях — усяким узороччям половецьким.

Червоний стяг, біла хоругов, червоний бунчук, срібне ратище — хороброму Святославичеві.

Дрімає в полі Ольгове хоробре гніздо. Далеко залетіло.

стилі Бояна, і далі автор вже від себе продовжує оповідання про виступ Ігорового війська. Інші й даліше вважають композицією для прикладу в боянівським стилі.

¹ Се «Посуліє» тут не на місці, не до речі дописано, або було тут щось інше.

² Розуміють як ідол, якусь голосну статую в Тмуторокані, старім Боспорі кімерійським; див. замітки Меліоранського.— Изв. 1902 і дд.

³ Дальший опис ночі прилучають сюди ж, але я його виділяю і прилучаю до дальшого. Руська земля за горою — почуття війська, яке відірвалось від краю, заглибившись в степи, серед зловіщих знаків — прегарний кінцевий акорд пісні.

⁴ В розум.: затримала. Гарний образ також: світ-зоря пропала. (В першій вид.: «Заря свѣтъ запала»).

⁵ «Орьтмами» — слово добре не вяснене і досі. Меліоранський толкує його з турецького як «покривало», «попона».

Не на обиду родилось воно — ні соколові, ні кречетові, ані тобі, чорний вороне, поганий Половчине!

Гза біжить [тікає] сірим вовком. Кончак слід йому править [слідкує] к Донові великому».

IV. Погром війська. Грізна ніч провіщає його. Пригноблений настрій в війську. Образ Всеволода як вираз відваги, що перемагає се пригноблення.

«Другого дня вельми рано криваві зорі світ заповідають. Чорні тучі з моря йдуть — хочуть закрити чотири сонця¹, і в них дрижать сині блискавиці.

Бути громові великому. Йти дощеві стрілами від Дону великого. Тут ся списам поламати, тут ся шаблям потручати о шоломи половецькі, на тій ріці, на Қаялі, у Дону великого.

Ей, Руськая земле, ти вже за горою!

От вітри, Стрибожі внуки, віють з моря стрілами на хоробрі полки Ігореві. Земля дуднить. Ріки мутно течуть, порохи поля покривають. Стяги гомонять.

Половці йдуть від Дону й від моря, і від усіх сторін оступили хоробрі руські полки. Бісові діти криком поля перегородили, а хоробрі Русичі перегородили їх червоними щитами².

Яр-тур Всеволоде! Стоїш напереді, прищеш на воїв стрілами, гримиш о шоломи мечами харалужними³.

Куди ти, Туре, поскочиш, своїм золотим шоломом посвічуючи, там уже лежать погані голови половецькі, порубані шаблями гартовними шоломи аварські — тобою, Яр-туре Всеволоде!

Які рани страшні йому, браття, коли він забув і почесть і життя, і град Чернігів, і отецький золотий стіл, і своєї милої дружини, красної Глібівни звичаї й обичаї!»

V. Опись бою перебувається, може, — щоб ослабити її напруження, сумною ремінісценцією давніших усобиць. (Можливо — се уривок-парафраза з Боянових пісень) ⁴.

«Були віки Троянові, минули літа Ярославів. Були війни Олегові, Ольга Святославича.

Той Олег мечем коромолу ковав і стріли сіяв по землі. Ступав в золоте стремено в граді Тмуторокані, а вже чув звін його [стремена] давній великий Ярославів син Всеволод. А Володимир з раннього ранку уха затикував у Чернігові⁵.

¹ Чотирьох князів — учасників походу.

² Орда наповнила степ своїм криком, руське військо виставило проти нього свої щити, о котрі той розбивається.

³ Татарська назва доброї сталі.

⁴ Деякі (як Потєбня) вважають се глосєю. Ідея сього відступу чи вставки та ж, що нижче, в VI пісні: роз'єднання руських сил, яке дало поганим перемогу (провідний мотив поеми).

⁵ Образ такий: Всеволод, позбавивши молодших князів (в тім Олега) їх батьківщини, не мав спокою в Києві — і з ним Руська земля. Ще тільки в Тмуторокані Олег збравсь у похід, а вже Всеволод, що займав його батьківщину, полошився, а син його Володимир боявсь навіть слухати того звону, що йшов з Тмуторокані, де осілися прогнані з своїх батьківщин молоді князі-ізгої.

Бориса Вячеславича, хороброго, молодого князя¹, тоді слава на суд привела і на Канині зелену паполому² простелля йому, за обиду Олегову.

І Святополкові прийшлося повезти батька свого між двох коней угорських³ до Святої Софії до Києва.

Тоді, за Олега Гориславича, сялось та поростало усобицями. Гинуло добро⁴ Дажбожого внука. В княжих коромолах скоротили ся віки чоловікам.

Тоді по Руській землі рідко ратаї гукали, а часто граяли ворони, труп'я собі ділячи, та галки свою річ говорили, змовляючись летіти на поживу.

Так було в тих ратах і війнах, як ще сеї раті не передчувано⁵.

VI. *Сумний вислід Ігоревої битви.*

«З зараня до вечора і з вечора до світу летять стріли гартовані, гримлять шаблі о шоломи, тріщать списи харалужні в полі незнаемім, серед землі Половецької.

Чорна земля, під копитами, кістми була посіяна, кровію полита, тугою поскодили вони [кості] по Руській землі.

Що ж то ми шуміло, що ми дзвеніло вчора рано перед зорями? Ігор полки завертає. Жаль йому милого брата Всеволода.

Билися день, билися другий — третього дня к полудневі впали стяги Ігореві.

Тут розлучилися брати — на березі бистрої Каяли.

Тут не стало кривавого вина. Тут докінчили пир хоробрі Русичі: сватів попоїли, а самі полягли за землю Руськую.

Никне трава від жалощів, і дерево з туги до землі похилилось».

VII. *Туга і жаль з приводу Ігорового погрому і нарікання співця на княжу незгоду, котра стільки лиха наробила землі Руській і привела тепер до сього нещастя.*

¹ Сі слова «хороброго, молодого князя» стоять після «обиди Олегової», і тому їх прикладають до Олега, але вони належать до Бориса. Сі два уступи належать до тяжчих місць «Слова».

² Покривало, особливо похоронне, на мерцеві.

³ Тіло убитого Ізяслава Святополк повіз підвішене між двома кінми, як часто возили тоді убитих, ранених і т. п. По літопису ся битва, де, з одного боку, поліг Олегів товариш Борис, а з другого — сам «старійший» Ізяслав, сталася на Нежатиній ниві. «Слово» натомість називає Канин, річку недалеко Чернігова, і відвозить батька у нім не Ярополк, як у літописі, а Святополк, а ховають його не у св. Богородиці, а у св. Софії. Сі різниці пробувано вигладити різними поправками, але я вважаю се зайвим. Упускаю в перекладі про похорон Ізяслава: «с тоя ж Каялы» («Святополкъ повелѣтя отца своего»). Після попередніх слів треба б було сподіватись: з того ж Канина. Може бути, що співець на місце скривавленого тою битвою Канина підставляє умисно Каялу, скривавлену погромом Ігорового війська. Розвій гадок, так, як я подаю, представляється ясним, і тому нема потреби вважати сі строфи про смерть Ізяслава механічно причіпленим додатком.

⁴ «Жизнь» значить не «життя», а «добро», «багатство».

⁵ Звичайно се толкують: «а такої битви не чувано»; я вважаю се менше підходящим. Потєбня вважав се кінцем вступної фрази — «Были вѣди Трояни», трактуючи як глосу сю частину від «Тѣй бо Олегъ... до «то было въ ты рати и в ты пѣлкъ».

«Уже, браття, невесела година настала. Уже пустиня [нашу] силу покрила!

Стала Обида¹ на силах Дажбожого внука, дівою² ступила на землю Трояню, заплескала лебединими крилами на синім морі, над Доном плещучи сполошила жирні³ часи.

Усобиця князям — нам від поганих погибель!⁴

Сказали брат братові: „се моє“, „і те моє також“. Почали князі про мале „се велике!“ мовити, та самі на себе коромолу кувати. А погані з усіх сторін приходили з побідами на землю Руську!

Гей, далеко зайшов сокіл, побиваючи птиць,— аж до моря! А тепер уже хороброго Ігоревого полку не воскресити.

Кликнув [-ла] над ним Карна, і Жля⁵ поскочив [-ла] по Руській землі, огонь розкидаючи⁶ з полум'яного рогу.

А жони руські заплакали, промовляючи: „Уже нам своїх милих лад ні мислею змислити, ні думкою здумати, ні очима оглядати, а золота та срібла вже ні помацати!“

Застогнав, браття, і Київ з туги, і Чернігів від напасті. Туга розлялася по Руській землі, тяжкий сум потік серед землі Руської.

Князі самі на себе коромолу кували, а погані, з побідами набігаючи на Руську землю, дань брали по білій від двору⁷.

І ті два хоробрі Святославичі, Ігор і Всеволод, розбудили ту біду⁸, що приспав був отець їх Святослав, грізний великий князь київський, своєю грозою.

Притріпав був її своїм сильним військом та харалужними мечами, наступив на землю Половецьку, притоптав гори і яруги, замутив ріки й озера, висушив потоки і болота. А поганого Кобяка з Лукомор'я, з залізних полків половецьких вирвав, як вихор, і впав Кобяк в городі Києві, в гридниці Святославоїв.

От і німці та венедеці, от греки та морави поють славу Святославоу, а жалують на Ігоря⁹, що втопив багатство на дно Каяли, ріки половецької, насипали туди золота руського.

Пересів Ігор з золотого сідла в сідло невільниче, і засумували заборолла по містах, і поникла весела година».

¹ Себто наступила ногою — іншими словами, те саме, що дали.

² В образі діви.

³ Багаті, достатні.

⁴ В І вид. явно попсоване: «на поганья погипе».

⁵ Сі слова «Карьна и Жля» багато наробили клопоту коментаторам. Одні (і перші видавці) бачили в них імена половецьких ватажків. Інші — символічні фігури, як «Обида» — від слів «карити» — оплакувати і «жалувати». Максимович поправив на «Кончака і Гзу». Пор. «карочку» і «нуждочку» в сучасних похоронних плачах, т. I, с. 124.

⁶ В копії Катерини стоїть іще: «людям».

⁷ «Дань про бѣль отъ двора» — се традиційна данина, колись бирана руськими князями. Співець з гіркою іронією каже, що князі, занявшись коромолою — суперечками і усобицями за володіння, полишили Половцям збирати замість них данину з підданої людності. «По-бѣль» при тім, може, має значення метафоричне — «по невільниці» (як турки потім «біду челядь збирали» в невільницьких піснях).

⁸ В І вид. «уже лжу убуду»; толкують се різно, але без великого успіху.

⁹ «Кають князя Игоря» — се можна розуміти: жалують на Ігоря, дорікають йому, і жалують його нещастя.

VIII. Сон Святослава київського і його золоте слово.

«А Святослав смутний сон бачив:

„В Києві на горах,— рече,— покривали ви сеї ночі мене на ліжку тисовім чорною пополомою. Черпали мені ясне¹ вино з горем змішане. Сипали мені порожніми тулами поганих² великі перла на лоно і пестили мене. Уже дошки без зволока на моїм теремі золотOVERХІМ.

Всю ніч босові³ ворони граяли...⁴ і понесли⁵ над синее море”.

І сказали князеві бояре: „Туга, княже, ум тобі полонила⁶. Се два соколи злетіли з отцівського золотого столу — пошукати града Тмутороканя або шоломом напитись Дону. Та вже соколам приборкані крила поганськими шаблями, а самих опутано путами залізними.

Темно стало третього дня: два сонця померкли, оба червоні стовпи згасли, і з ними молоді місяці⁷ тьмою завоклились.

На ріці на Каялі тьма світ покрила. По руській землі простерлись Половці як гніздо пардів.

Потопили в морі⁸ і велику відвагу дали Хинові⁹.

Уже піднялась хула на хвалу. Уже вдарила нужда о волю. Уже кинувся Див на землю.

Готські красні діви заспівали на березі синього моря — звонячи руським золотом, вони співають про часи Бусові, леліють пімсту Шаруканеву. А ми, дружина, жадні веселія!”

Тоді великий Святослав зронив золоте слово з слізьми змішане, і рече: „Ой мої синовці, Ігоре і Всеволоде! рано почали ви Половецьку землю мечами дробити, а собі слави шукати. Та не славно ви побороти її, не славно кров поганську пролили! Ваші хоробрі серця в твердїм харалудзі сковані і в буянню загартовані. От що наробили ви моїй срібній сивині!

Не бачу я волості¹⁰ сильного і багатого брата мого Ярослава, з його многими воями, з чернігівськими биями, з Могутами, з Татранами, з Шельбирами, з Топчаками, з Ревугами, з Ольбирами — ті без шитів, з самими захалявними ножами кликом полки подолівають, звонячи в пралідівську славу.

¹ В ориг. «сине», в розумінні ясного; в величальних піснях звичайний епітет вина — зелене; «синьо» виноград квітне (див. т. I, с. 275); «сине море», «сине небо».

² «Поганыхъ толковинъ» — поганих союзників, так толкують деякі старі «азбуковники» се слово «толковин» — помічник; можливо тоді, що в зв'язку з сим стоїть і слово «толока».

³ Се «босові» толкують прерізно, найправдоподібніше просто як «сірі».

⁴ Се, може, найбільш прикрє місце тексту, яке не вдається розв'язати: я тому упускаю слова: «у Пльсьнска на болони бьша дєбрь Кисаню».

⁵ «Несошлю» — приймаю поправку «несоша я» або «несошася».

⁶ Так що аж сниться се тобі.

⁷ Тут далі ймення «Олець і Святославъ», що виглядає на пізнішу дописку-пояснення.

⁸ Руську силу, чи руське військо, потоплено в морі, загарено. Хто потопив чи половці чи князі-учасники — неясно.

⁹ Слово се толкується різно, нижче «Хинова» виразно виступає як назва народу.

¹⁰ В розумінні — війська. Сими словами Святослав дорікає своїм «синовцям» (братаничам), що вони з слабими силами поспішились на половців без старших князів, передусім без свого чернігівського старійшини Ярослава (Святославового брата) з його великим і хоробрим військом; далі мішаються, очевидно, імена чернігівських «хоробрих» і

Але ви сказали: „Мужаймося самі! Заберем собі давнішу славу і задню поділимося!”¹

А чи диво, браття, старому помолодіти?² Коли сокіл в митах буває, високо б'є він птахів, не дасть і свого гнізда в обиду. Та от біда, княже, неспособіє мені!³ На ніщо зійшли добрі часи! От під Римом⁴ крик під шаблями половецькими, а Володимир під ранами! Туга та сум синові Глібовому!”⁵

*ІХ. Поклик до князів. Співець підхоплює скаргу Святослава на «княже неспособіє» і звертається до князів з покликом підтримати князя Святослава в його планах боротьби з половцями*⁶.

«Великий княже Всеволоде! Чи не подумав би ти прилетіти здалека, попильнувати отцівського золотого стола? Ти можеш Волгу веслами розкропити, а Дін шоломами вилити! Якби ти був, була б чага по ногах, а кошей по різані⁶. Ти можеш і на сухім живими шереширами стріляти — удалими синами Глібовими!»⁷.

А ти буй-Рюриче і Давиде! Чи не ви то плавали по крові вашими золоченими шоломами? Чи не ваша то хоробра дружина реве, мов туря, поранені гартовними шаблями на полі незнаємім? Ступіть же, панове, в золоті стремена за обиду нинішню, за землю Руську, за рани Ігореві, буйого Святославича!

Галицький Осмомисле Ярославе! Високо сидиш ти на своїм золотокорванім престолі, підперши гори угорські своїми залізними полками,

турецьких родів, оселених на чернігівським пограниччі (проби толкування з турецького у Меліоранського, 1. с.). Дослідники поправляють «не вижду» на «не сжъдала есте», «не выждала есте»: «ви не почекали». Але зміст буде той сам і при таких читанні.

¹ Святослав іронізує з славолюбності синовців Святославичів, що понесла їх так необачно на половців: всю славу хочуть вони собі забрати, щоб з ніким не ділитись: не тільки теперішню і будучу, але навіть і давнішу, «задню» хотіли б присвоїти (затъмнити чужу славу).

² «А чи не міг би і я допомогти вам, не вважаючи на свою старість, як старий сокіл, що перелинює?» — питає синовців Святослав.

³ Що князі не хочуть пособляти йому.

⁴ Під Римом, пограничним містом переяславським, половці б'ють людей, а переяславський князь Володимир Глібович ранений, не може їх рятувати, і нікому його заступити!

⁵ Дослідники часто вважають се за продовження мови Святослава, мовляв, тут лежить його «золоте слово», бо в попередній його мові не було нічого особливого. Але спосіб говорення — «великий княже», «господине» — виразно вказує, що се мова не Святослава, а простого чоловіка, співця.

⁶ Чага — половецька дівчина і кошей — половецький бранець, подавались би по найнижчій ціні, якби Всеволод взявся до половців.

⁷ До толкування сього місця служить оповідання Київського літопису під р. 1184 про Кончака, що мав бесурменина, «ниже стрѣляше живымъ огнемъ» і «луци тузи самострѣлнии, одва 50 мужъ можають напярѣши». Меліоранський комбінує перську назву: тірі-і-чарх, стріла або машина «черха» (черх — катапульта до метання). Співець хоче сказати, що, маючи на своїх услугах таких воявничих, лицарських князів, як його братанячі Глібовичі (тільки що згаданий Володимир Глібович і його брат), Всеволод може ними як живими кулями бити половців.

заступивши королеві¹ путь, зачинивши ворота Дунаєві, кидаючи тягарі² через хмари, суди судячи до Дунаю. Грози твої по землях течуть. Відчиняєш Києву ворота, стріляєш з батьківського золотого стола салтанів за землями. Стрільай, господине, Кончака, поганого кощія, за рани Ігореві, буйого Святославича!

А ти, Буй-Романе і Мстиславе?! Хоробра мисль носить ваш ум на діло! Високо пливеш на діло в своїй буесті, як сокіл на вітрі ширяючись, хоча ти подоліти птицю буйством.

Під вашими шоломами латинськими залізни напорзи³, від них трісла земля: хинова, литва, ятвяги, деремела і половці покидали свої сулиці⁴ і похилили свої голови під ваші харалужні мечі. А от Ігореві притьмився соняшний світ!

Не з добра дерево листя поронило!

По Росі і по Сулі городи поділено, а Ігорєвого хороброго полку не воскресити!

Дін тебе, княже, кличе на побіду! Ольговичі хоробрі князі достигли у битві⁵.

Інгваре, Всеволоде і всі три Мстиславичі, не худого гнізда шестикрильці! Чи не побідними жербками розібрали ви собі волості? Що з ваші золоті шоломи, сулиці лядські і щити? Загородіть Степові ворота своїми гострими стрілами — за землю Руську, за рани Ігореві, буйого Святославича!»

X. Пісня про Всеславичів і Всеслава.

«Не тече Сула срібними струями к граду Переяславу. І Двина болотом тече тим грізним [колись] полочанам під криком поганих!

От тільки Ізяслав, Васильків син, позвонив своїми гострими мечами о шоломи литовські. Приборкав славу й діда свого Всеслава! Та й сам приборканий литовськими мечами, під червоними щитами, на кризавій траві, немов коло хати на кроваті [простягся]⁶.

І сказав йому один: „Дружину твою, княже, птиця крилами покрила, а звірі кров полизали!“

Не було тут брата [його] Брючислава, ані другого — Всеволода. Сам один [Ізяслав] зронив жемчужну душу з хороброго тіла через золотий нашійник!

Засумували голоси, поникло веселіє! Трублять труби городенські.

Ой, Ярославе, і всі внуки Всеславові! Понизьте вже стяги свої! Сховайте свої мечі пощерблені! Вже сьте вискочили з дідівської слави!

Ви своїми коромолами почали наводити поганих на землю Руськую, на багатство Всеславове. Через котору⁷ сталось насильство від землі Половецької!

¹ Королеві угорському.

² Вираз неясний; можливо, іде мова про великі тягарі, каміння, кидане з машин. Співець, як і літописець в посмертній характеристиці Ярослава, мабуть, хоче підчеркнути, що Ярослав, не охочий ходити походами, сидячи на своїм престолі, далеко, не тільки по сусідніх землях, але і «за землями», вміє досягти ворогів своїми військами.

³ Паперзи в ориг.— попр. паперси, толкують як залізни наперсники, броню; Срезневський (Матеріали для словаря) вказав північне *папорзок* — кістка плеча, отже — наплечники.

⁴ Списи.

⁵ Місце неясне, і взагалі ся строфа виглядає як перебита дописками-гласами.

⁶ Місце дефектне, неясне; про символіку його нижче.

⁷ Через вашу усобицю-коромолу.

На семім віці Трояновім верг Всеслав жереб о дівцю собі любу. Стис ногами¹ коня і доскочив града Києва, діткнувсь золотим ратищем золотого столу київського. Відти скочив лютим звірем² опівночі з Білгорода, повис у синій млі, рано вже³ відчинив ворота Новгородові і розшиб славу Ярославову.

Скочив вовком з Дудуток до Немиги. На Немизі снопи стелять головами, молотять цінами харалужними. На току життя кладуть, віють душу від тіла. Немиги криваві береги не добром були посіяні — посіяні кістьми руських синів⁴.

Всеслав князь людям судив, князям гради рядив, а сам вночі вовком бігав. З Києва до півнів добігав до Тмутороканя, великому Хорсові дорогу перебігав. В Полоцьку йому звонили рано заутреню, а він у Києві дзвін чув.

Та хоч і віща душа була в сміливім⁵ тілі, таки часто терпів біди. Йому віщий Боян ще давніше мудру примівку сказав: „Ні хитрому, ні проворному, ні як птах проворному суда божого не минути“.

Ой стогнати Руській землі, згадавши давніші добрі часи і давніших князів.

Того старого Володимира⁶ не можна було пригвоздити до гір київських. А тепер його стяги — одні стали Рюриковими, а другі Давидові. Та різно їх бунчуки віють!⁷ А на Дунаю списи співають⁸.

XI. Плач Ярославни.

«Чути голос Ярославни. Зозулею незнаємо⁹ кукує вона рано.

„Полечу,— рече,— зозулею по Дунаю! Обмочу бобровий рукав в Каялі ріці. Утру князеві криваві його рани на міцнім його тілі!“

Ярославна рано плаче в Путивлі на заборолі, промовляючи: „О вітре, вітрило! чому господине, так сильно вієш? Чому мечеш хинівські стріли на своїх легких крильцях на мого лада воїв? Чи тобі мало було горі під облаками віяти, леліючи кораблі на синім морі? Пощо, господине, ти моє веселіє по ковилю розвіяв?“

¹ «Клюками подпръ ся о кони». *Клюки* толковано як «хитрість». Се слово вживається в літописі в такому значенні. Та думаю, що простіше толкування Міллера, з болгар. — бедро.

² Себто вовком.

³ Се трудне місце: «утръ же возни стрикусы»; читають то «утръ — рано, то «утръже» — урвав, встроив; *стрикуси* — тарани, остроги і т. д.

⁴ Вся ся строфа про Немигу виглядає як додаток; речення «скочив» частіше зв'язують з попереднім, думаю, що непотрібно.

⁵ І вид.: *друзѣ*, попр. Міллера: *дръзѣ*.

⁶ «Старого Володимира» розуміють часто як Володимира Великого, але дальше ясно, що йде мова про Мономаха (його то стяги розділились в руках правників: одні стали Рюрикові, а другі — Давидові). Також думають, що тут щось пропало; але перехід можливий і при таких текстах.

⁷ Сею кінцевою строфою автор зв'язує пісню про Всеслава з попереднім закликком до князів і з основною ідеєю «Слова», що розділ князів причина нещастя таких, як Ігореве.

⁸ Сю неясну фразу часом відділюють і зв'язують з Ярославниним плачем. Мабуть, краще зіставити її на кінці сеї пісні: сили князів поділились, тим часом як на Дунаї бій і треба їх там.

⁹ Не помічена ніким.

Ярославна рано плаче в Путивлі на заборолі, промовляючи: „О Дніпре-Словутичу! Пробив еси кам'яні гори крізь землю Половецьку. Ти леліав¹ еси на собі Святославові насади² до війська Кобякового. Полелій, господине, мого лада до мене, аби не слала я до нього сліа на море рано!“

Ярославна рано плаче в Путивлі на заборолі, промовляючи: „Світ-ле і пресвітле сонце, всім ти тепле і красне! чому ж, господине, простер ти своє гаряче проміння на воїв мого лада? В полі безводнім зга-гою зігнув еси їм луки, тугою їм тула заткав?“

XII. Утеча Ігоря.

«Приснуло море опівночі, ідуть туманні стовпи³ з мраками. Ігореви Бог показує путь з землі Половецької на землю Руську, к батьківському золотому столуви.

Погасли вечірні зорі. Ігор [ніби] спить — Ігор бдить⁴. Ігор гадкою поля міряє від великого Дону до малого Донця.

Кінь опівночі [став]⁵. Овлур свиснув за рікою — дає князеві розуміти.

Князя Ігоря нема! Кликнули⁶. Стукнула земля, зашуміла трава, вежі половецькі захиталися.

А Ігор князь поскочив горностаєм в очерет, білим гоголем на воду. Кинувсь на борзого коня, і скочив з нього босим⁷ вовком, і побіг к луку Донецькому.

Полетів соколом під імглами, побиваючи гусі та лебеді на снідання, на обід і на вечерю.

Як Ігор соколом полетів, так Овлур вовком побіг, обтрясаючи собою холодну росу. Бо підірвали своїх борзих коней.

Донець рече: „Князе Ігорю! Не мала тобі хвала, а Кончакові досада, а Руській землі веселія“.

Ігор рече: „О Донче, не мала й тобі хвала, що леліав князя на хвилях, стелив йому зелену траву на своїх срібних берегах, одягав його теплою імглою під тінню зелених дерев. Ти стеріг його гоголями на воді, чайками на струях, чернядю на вітрах“.

Не така, — рече, — була річка Стугна. Та хоч худу струю мала, але, пожерши чужі потоки і струї і розширившись на устю, молодого князя Ростислава замкнула на дні при темнім березі⁸. Плачеться мати Ростиславова по молодім князі Ростиславові. Засмутились цвіти від жалощів і дерево з туги до землі похилилось.

Не сороки то затріскотіли: слідом Ігоревим їде Гза з Кончаком.

Тоді ворони не граяли, галки замовкли, сороки не тріскотіли, по лозині тільки повзали. Дятли стуюм путь к ріці показують. Соловії веселими піснями світ заповідають⁹.

¹ Колисав, несучи на собі.

² Човни.

³ «Сморци» — попр. «сърмерчи, смерчі».

⁴ Не спить.

⁵ В оригіналі дієслова бракує; дехто переносить сюди даліше «кликну».

⁶ В ориг. отсе: «кликну».

⁷ Мб. сірим, як вище про ворон.

⁸ Приймаю поправку Вяземського — Потебні. В I вид.: «Днѣпръ темнѣ березѣ», тому більшість читає, що Ростислава «затворив Дніпро». Але тоді докір Стугні, що утопила Ростислава, лишається недоговорений.

⁹ Образ загальної радості природи з Ігорового повороту і спочуття: зловіщі птахи мовчать, доброзичливі помагають і виявляють радість.

Мовить Гзак Кончакові: „Коли сокіл до гнізда летить, соколичка розстріляємо своїми золоченими стрілами“¹.

Рече Кончак Гзі: „Коли сокіл до гнізда летить, ми сокола опутаємо красною дівчиною!“

Одказав Гза Кончакові: „Коли опутаємо красною дівчиною, не буде нам ні сокіля, ні красної дівчини, і почнуть нас бити птахи в полі половецькім“.

Закінчення.

«Сказав Боян, піснотворець старих часів [Святослава, Ярослава, Олега та коганевої хоти]: „Тяжко тобі, голові без плечей, зло тобі, тіло, без голови“². Так Руській землі без Ігоря.

Та сонце вже світить на небі — Ігор князь в Руській землі.

Дівці поють на Дунаї — в'ються голоси через море до Києва.— Ігор їде по Боричеву до святої Богородиці Пирогошої³.

Краї раді, городи веселі!

[А нам,]⁴ проспівавши пісню старим князям, потім і молодим заспівати славу: Ігореві Святославичу, Буй-турові Всеволодові, Володимирові Ігоревичеві:

Здорові, князі і дружино, що побороете за християн поганські полки!

Слава князям і дружині.

Аминь⁵».

Форма «Слова». Як бачимо, неважаючи на більш ніж столітню працю над «Словом» палеографів, лінгвістів, фольклористів та істориків, читається його текст і досі місцями тяжко, навіть дуже. Підчеркую — місцями, бо знов єсть багато таких місць, що виглядають немов тільки що проспівані, з захованням ритму, з явними прикметами первісної поетичної фактури. Чим пояснюються отсі темні плями в тексті і така неоднотайність його: сорозмірна ясність і гладкість в одних частях, такі чорторії в других? Одні дослідники були схильні валити се на перших видавців «Сло-

¹ Розмова йде про Ігорового сина, що лишивсь у половців, і Гза його радить убити, а Кончак оженити, що й сталося.

² Се одно з найтрудніших місць. В І вид. і копії цариці: «Рекъ Боянъ и ходы на Святъславля пѣтворца стараго времени Ярославля Ольгова Коганя хоти». Перечислення князів (оспівуваних ким? Бояном чи автором Слова, не ясно) можна вважати в цілості чи в часті глаголю. Забелін свого часу здогадувався, що тут стоїть ім'я другого старого поета — Ходына (тому двійне число: «пѣс[н]творца»). Міллер поправив на «исход», закінчення поеми. Деякі «хоти» поправляють на «хоть и» і читають: «Хоч тяжко голові без плечей» і т. д. Про обставини, до яких може належати ся Боянова фраза, див. вище.

³ Ікона Богородиці, принесена з Греції купцем Пирогошою і поставлена в церкві на Подолі, — перед нею Ігор хоче зложити подяку за визволення.

⁴ Додаю сі слова для зв'язку гадок.

⁵ Сей «аминь» досить займав дослідників: чи він належить до первісного тексту? Деякі читають: «а дружині аминь». Але а тут не про- тиставляє, а лучить.

ва», що в деяких місцях не вміли собі дати раду. Інші толкували се тим, що сама копія збірника № 323 була дуже непоправна. Треті йдуть дальше і припускають плутанину, неясності, механічні, невідладжені сполучення в самім архетипі. Се резонно, бо самими помилками в читанні чи переписувача збірника чи видавців не можна витолкувати всі механічності і нелогічності в частях зовсім ясних щодо своєї букви. От тут і виникає питання про архетип. Що лежить в основі нинішнього тексту «Слова»: чи автентичний текст автора, чи якась чужа запись усного тексту? Се питання рішається в залежності від того, чи вважати «Слово» твором чисто книжного походження, яке писалось автором для читання, чи усної репродукції, чи твором, співаним з пам'яті, положеним на письмо аж пізніше, самим автором, чи іншою особою.

Одним з найбільш рішучих оборонців книжного походження слова був Максимович. Для нього, як ми бачили, се твір від початку писаний, задуманий і виконаний літературно, як яка-небудь модерна поема в історичнім, старосвітським стилі (див. вище). Потєбня висловлювався вже не так рішуче: «Подібно, як багато інших, і я вважаю «Слово» твором індивідуальним і письменним. Виходячи вже з признаної, напр., Максимовичем потреби деяких перестановок, я прийшов до здогаду, що в «Слові» багато непотрібного, багато стоїть не на своїм місці. Здається, що копія, яку маємо в виданні 1800 р., веде свій початок від чорного рукопису (брульону), писаного автором або з його слів; він мав приписки на маргінезах, замітки для пам'яті, поправки, супроти котрих переписував (може, з кінця XIII або початку XIV в.), був в трудності, не знаючи куди їх поставити. Для самого автора могло бути неясним, котрі з ампліфікацій первісного тексту будуть потрібні, а котрі будуть зайві при останній редакції, яка до нас не дійшла або й зовсім не здійснилась. Крім того, здається, в текст включено глоси переписувача або й не одного переписувача.

Новіший дослідник «Слова» проф. Владимиров, також прихильник книжності слова, висловлюється ще менше рішуче. Раз він говорить про нього як «твір старого руського літерата», що сам власноручно записував на хартію своє «Слово». На іншій сторінці підчеркує, що воно саме зветься «піснею», складається з безсумнівних старих пісень або їх уривків, «але записане як книжний твір» і мусило прикраситись звичайними взірцями «повісті слова». «Здається, наше „Слово“ не повість, не книжне оповідання, а народна пісня». Але «ледве чи можна вдоволитись здога-

дом, що „Слово“ було тільки записане з уст співців»; «Коли оповідання чи пісні існували окремо, то авторові „Слова“ належить заслуга їх об'єднання, зведення до одного плану — се об'єднання робилось за поміччю заспівів, припівок, книжних переходів від одної частини до інших». «Рука книжника в захованім тексті „Слова“ безсумнівна. Се був письменник обчитаний в літописах, в хронографах і взагалі в слов'яно-руській перекладеній літературі». «Се був автор, що використав дуже різnorodний матеріал, між іншим книжні вирази і способи»¹.

В сих ваганнях між чисто книжним, «літературним» твором і піснею явно видиться компроміс між твердим трактуванням «Слова» як книжної, «штучної» поеми, таким, яке бачимо у Максимовича, Вяземського або Вс. Міллера, і такою ж рішучою оцінкою його як пісні «безграмотного співця», яку дав свого часу Буслаєв. А під сим лежить, на мій погляд, справедливе почуття, що при всіх елементах книжності, тісних зв'язках з книжною, повістивою літературою, які виступають у «Слові», її мозаїчність, різноплановість, «розтікання» по різних темах все-таки доволі трудно звести до глос чи паралельних варіантів, пороблених на письмі автором «Слова». З двох можливостей — трактування «Слова» як купи поетичних нарисів, полишених автором в стані сировім, не зведених до одної цілості, і розуміння його як пізнішої записі пісень і імпровізацій, об'єднаних деякими подібностями тем, дещо припасованих до себе «книжними переходами» записувача, але не зтоплених в одній поетичній масі,— ся друга здається мені більш здатною витолкувати нам особливості того тексту «Слова», який ми маємо.

Проти такої гадки, що сей текст — то пізніша запись пісні, чи пісень, підношено особливо такий аргумент, що, мовляв, пам'ять не могла б задержати в такій докладності стільки імен і подробиць маловизначних подій 1180-х років. Се почасти справедливо, але тільки почасти, бо тих імен і конкретних подробиць не так уже багато і в свідомих дружинних кругах така традиція в доволі свіжій і докладній формі могла триматись два-три покоління, так, як тримались, скажім, пісні Бояна. Тим часом нема ніякої потреби припускати, щоб пісні на тему Ігорового походу були записані доперва по п'ятдесяти чи сто літах. Досить прийняти, що по п'яти-десяти літах не сам поет, а хтось інший почав зводити варіанти пісень, які співались на сю тему,— з того вповні могли повиходити всі ті неясності, непослідовності,

¹ Древняя русская литература, с. 298, 306, 308, 310, 311.

відбігання від теми і вставки сторонніх епізодів і тем, які так виразно виступають у нинішнім тексті.

Але чи «Слово» має виразні вказівки того, що воно призначалося для рецитації, для співу? Це приводить до питання про його зверхню форму.

Вже в 1812 р. Ол. Остенек-Востоков, талановитий славіст, який, може, перший розгадав секрет народного східнослов'янського вірша, заявив в своїй студії «Опытъ о русскомъ стихотвореніи», що йому вдалось «безъ всякой принужденной растяжки» поділити «Слово» на «довольно равные и мѣрные періоди или стихи», і дав взірєць такого поділу, щоправда, якраз у найбільш невдячній, з сього погляду, вступній часті «Слова». Ще більш рішучо висловлювався в сім напрямі Полевой, для нього «размѣръ явень», «треба тільки пам'ятати, що рахувати тут треба не стопами, і ви зараз зрозумієте його різnorodну співучу музикальність». В такій оцінці виходив він з аналогій з великоруськими вірцями, неримованими і взагалі в ритмічній будові далеко свободнішими, ніж українські.

Максимович, виходячи з аналогій з українськими піснями і думами (зв'язь «Слова» з думами він зазначив зараз же без вагання), був збентежений бідністю рим «Слова», дуже рідкою в порівнянні з українською усною поезією. Тому він бачив у «Слові» «гармонійний свободний рух мови», «окремими, різnorodними хвилями», і тільки місцями «серед них вириваються справжні вірші, іноді одномірні, іноді навіть суголосні між собою, асоновані на одну риму по кілька»,— і наводив приклади такого дієслівного римування. Правдоподібно, з таких же міркувань виходив і Куліш, вважаючи первісну поетичну форму слова покаліченою і деформованою якимсь північним книжником, і пізніше аналогічний погляд висловив Житецький, уважаючи нинішнє «Слово» прозовою перерібною пісні, зробленою самим автором для літопису.

Разом з сим не переривались проби представити сей текст в поетичній формі: ритм, який так виразно відчувався в нім місцями, непереможно попихав до таких зусиль. При тім одні силувались, за поміччю різних переставлювань і натягань, надати текстові тонічний розмір, поділивши на хореїчні, ямбічні, дактилічні стопи, і сі проби (до них належить також проба Партицького) не мають ніякої вартості, бо такого розміру «Слово» не могло мати. Раціональніші були проекти поділу по синтактичному принципу, приймаючи за основу граматичне речення, в дусі народної поезії. Свого часу зробила приємне враження така проба Гербеля, що поруч свого віршованого перекладу надруку-

вав, кирилицею, оригінальний текст, поділений на вірші, відповідно вказівкам Востокова і Максимовича. Максимович похвалив сю розбивку, але завважив, що, на його погляд, вірші занадто подроблено. Роблячи сю замітку, Максимович мав на увазі віршову будову дум і з такого погляду зробив потім поділ тексту «Слова» Ю. Тиховський, притримуючися лисенківського поділу дум на вірші і даючи відповідно тому перевагу віршам довгим, на його взір¹. Аналогія «Слова» з думами за сей час була прийнята в українських кругах: Антонович і Драгоманов у своїм корпусі історичних пісень характеризували їх як неримовану українську думу XII в.; таку ж характеристику дав «Слову» Ягич в своїй студії про слов'янські пісні. Отже, проба Тиховського вповні відповідала поглядам на «Слово» як на прообраз думи.

Справедливу осторогу проти такого підтягання старої нашої ритміки, «Слова» зокрема, під думу, висловив Франко, висуваючи принцип м у з и к а л ь н о -синтактичної стопи як підстави ритму. В сім ішов він за поглядами Потебні, висловленими в його монументальній праці про українську обрядову пісню, але вважав його концепцію остільки неповною, що вона не рахувалася з строфічною будовою. По гадці Франка, староруська поема будувалася строфічно — свобідніше від строфічної будови античної або нової європейської поезії, але «далека була і від тої безформності, до якої дійшов поетичний речитатив у козацьких думках». По аналогії Франко відсилав до старогерманської поезії².

Інакше підійшов до справи В. Бирчак в своїй студії «Візантійська церковна пісня і „Слово о полку Ігоревім“», 1910. Новіші студії над грецькою гімнологією навели його на гадку трактувати «Слово» як рід грецького церковного канону щодо форми³, і він в згаданій праці дав пробу поділу «Слова» на пісні і строфи, зложені з різних комбінацій терцин і квартетів, на взірець грецького канону. Стримався при тім від усяких поправок і змін проти видання 1800 р., і тому не міг досягнути повного паралелізму в будові строф тої самої пісні, що характеризує візантійський канон. В ві-

¹ Прозою или стихами написано «Слово о п[олку] Иг[ореве]». — К[иевская] Старина, 1893.

² Слово о Лазаревъ воскресеніи.— Записки львівські, т. 35, 1899, с. 32.

³ Свого часу Апол. Майков, визначний російський поет, в своїх замітках про «Слово» (при перекладі його, опублікованім 1870 р.), висловивсь про «Слово», що се «поема писана мерною прозою, приспособлявшейся къ пенію по образцу церковныхъ каноновъ и псалмовъ», але ся гадка, здається, зісталась невідома д[окто]ру Бирчакові.

зантійським каноні пісні мають різну конструкцію, але в тій самій пісні строфи мають однакову будову; в «Слові» ж сього нема, і д[окто]р Бирчак здогадується кінець кінцем, що «або форма дружинної пісні оперлася ще на якімсь іншим роді форми візантійської поезії, або, що більше правдоподібне, що на основі форми візантійської церковної пісні розвинулася у нас оригінальна, більше свобідна будова, що більше відповідала духові молоді староруської культури».

Проти сього погляду, як я мав нагоду згадувати, доволі різко виступив Ф. Коlessа в своїй студії «Про генезу українських народних дум», 1921. Підчеркуючи «наскрізь світський характер» «Слова» у протиставленні до тодішньої літератури з церковною «закраскою», він настоює, що «об'яснення віршової будови «Слова» треба шукати між творами народної поезії», і як таку старшу, а «Слову» найближчу форму народної поезії, вказує похоронні голосіння. Вважаючи неправдоподібним принцип схематичної строфічної будови при свобідній речитативній формі, яка характеризує голосіння, з одного боку, «Слово» і думи — з другого, він уважає «Слово» за «зложене нерівномірними стихами, що творять більші і менші групи, подібно як у голосіннях і думах, що лучаться з собою на основі паралелізму і риторичного риму» (с. 112).

Се, розуміється, не виключає впливів на розвій таких речитативних поетичних форм з боку церковної поезії, як се признає до певної міри й сам Ф. Коlessа, пригадуючи тези своєї ранішої праці, що паралелізм і риторичний рим наших творів, «Слова» і дум в тім числі, творять «дзвено, яке лучить українські народні думи й пісні з народною поезією південних й інших слов'ян та візантійською церковною піснею». Думаю, що се належить сказати тільки більш рішучо. Вище я підніс широкі аналогії між нашим старим героїчним стилем і церковною поезією, які промовляють за широкими в п л и в а м и її, і то якраз на рецитаційній формі нашої героїчної поезії.

Не повторюючи сказаного там (I, 98) про потребу дальших студій для вислідження сих взаємин, я зазначу тут тільки, що теж не вірю в можливість розложити «Слово» від початку до кінця в систему строф чи віршів по якому-небудь ключу — не тільки візантійському, але й світському. Ті сумніви, які мали щодо ритму «Слова» такі добрі знавці української поезії, як Максимович, Куліш, Житецький, почувуючи, що місцями в тексті ритм рішуче переривається, не йде, — я вважаю справданим (лишаючи на боці їх гадки про деформацію).

Я думаю, що «Слово о полку Ігоревім» спочатку спі-валось, так само, як Боянові пісні, на взір котрих воно складалось. Я зазначив се вже вище, що образ Бояна, як він покладає свої віщі персти на струни, освітуючи князів, трудно вважати чистою артистичною метафорою. Перед нами таки дійсно співець, який дійсно співає перед князями, акомпаніюючи свій спів пригравкою. Автор «Слова» бере собі його за взірець, тільки хоче більш притримуватись ре-альних подій, не розтікаючись по Бояновим замишленням. Він творить для співу теж, очевидно, чи творив, імпровізу-вав, співаючи. Але текст, який маємо, явно перебитий про-заїчними місцями. Як їх толкувати? Чи вони з'явилися при записі різних варіантів пісні іншою людиною, котра не схо-тіла чи не встигла привести до однакості ритмічної си-стеми таких місць — рубців, де сходились різні варіанти? Чи се, дійсно, наслідки калічення пізнішими книжниками старого тексту різними дописками або парафразами?

Вище я вказав ще одне можливе об'ясування — се ще при співі, а краще сказати — рецитації такої старої пісні, ритм сеї рецитації умисно понижався, і вона переходила в про-зове, ледве акцентоване ритмом декламування. Порівню-ючи «Слово о полку Ігоревім» зі «Словом о Законі і Бла-годаті» і з проповідями Кирила, бачимо виразні аналогії в їх ритмічній будові. Зазначені риторичним ритмом місця чергуються в них з місцями чисто прозовими, позбавленими всякого ритму, і можна думати, що автори умисно не хочуть занадто екзальтувати читача такими ритмічними засоба-ми — вони вживаються тільки від часу до часу, для підне-сення настрою такими скандованими тирадами. «Слово о полку Ігоревім», очевидно, іде далеко дальше в напрямі ритмічної рецитації. Але хто зна, чи автор його теж не вважав потрібним чергувати місця з сильнішим і слабшим ритмом і відповідним музичним супроводом. Вже раніше, говорячи про мішанину, прозово-віршову форму деяких ка-зок, я згадав про аналогічні явища в старім епосі різних народів. Так, напр., французька «співомовка», *cantefable* про Окасіна і Ніколету, поч. XIII в., складається з чергованих прозових і поетичних частин: партії, де переважає елемент ліричний, уложені в формі віршовій, більш епічні — прозо-ві; проза переходить безпосередньо в пісню, і навпаки, але іноді виходять при тім і повторення. «Едда» старшої редак-ції складається також з партій прозових і віршових, і Мі-ленгоф вважав се первісною формою, а ті пісні, які мають однакостайну віршову будову, признавав роботою пізніших редакторів. Так само ірландські епічні записи мають мі-шану форму: віршовані головно ліричні і драматичні партії,

тим часом як більш описові оповідаються прозою¹. Я звертаю увагу наших дослідників на ці аналогії — вони можуть кинути світло і на студії нашої поетичної форми. В кожному разі в теперішнім тексті «Слова» таке чергування уступів ритмованих з неритмованими для мене безсумнівне, хоча багато місць можна, і навіть треба, толкувати пізнішими деформаціями первісного ритмічного тексту.

Ітак, З а с п і в видається мені в своїм початку не скандованим:

«Не льпо ли ны бьшеть, братіє, начяти старыми словесы трудных повѣстей о пълку Игоревѣ — Игоря Святъславича?

Начяти же ся тѣй пѣсни по былинамъ сего времени, а не по замышленію Бояню!

Боянь же вѣщій — аще кому хотяше пѣснь творити,
То растекашеть ся мыслию по древу,
Сърымъ вълкомъ по земли,
Шизымъ орломъ подъ облакы».

Тут уже дає себе почувати ритм. Дальше виглядає як переповідження, в третій особі, заспіву Боянної пісні — приблизно він міг виглядати так: «Помяну первыхъ временъ усобицѣ, пущу десять соколовъ...» В переповідженні оригінальний ритм виступає тільки в дальшій:

«Помняшеть бо [рече] първыхъ времєнь усобицѣ,
[Тогда] пушашеть десять соколовъ на стадо лебедѣй:

который дотечаше,
та преди пѣснь пѣяше —

Старому Ярославу,
Храброму Мстиславу²,
Красному Романови Святъславичю.

Боянь же, братіє, не десять соколовъ на стадо лебедѣй пушаше,
Но своя вѣщія прѣсти на живая струны вѣскладаше,
Они же сами княземъ славу рекотаху».

В початку I пісні скандування виступає спочатку дуже слабо; дещо, мабуть, змінено, але, можливо, і в оригінальній пісні ритм не підчеркувався:

«Почнемъ же, братіє, повѣсть сію отъ старого Владимира до нынѣшняго Игоря,
иже истягну умъ крѣпостію своею
и поосгри сердца своего мужествомъ,
наплънив ся ратнаго духа,
наведе храбрѣя своя пълкы
на землю Половѣцкую,

¹ Про це свого часу писав Koegele в своїй *Geschichte der deutschen Litteratur bis zum Ausgange des Mittelalters*, т. I; і Веселовський в своїх екскурсах в історичну поетику. — Ж[урнал] М[инистерства] Н[ародного] П[росвещения], 1897, IV.

² «Иже зарѣза Редедю»... — мабуть, глоса.

за землю Руськую.

Тыгда Игорь възрѣ на свѣтлое солнце и видѣ отъ него
тьмою вся своя ноя прикрыты.

И рече Игорь къ дружинѣ своей:

братіе и дружино!

луче жъ бы потяту быти,

неже полонену быти!

А всядемъ, братіе,

на свои брѣзья комони,

да позримъ синего Дону!

Спала князю умъ похоти

и жалость ему знаменіе заступи!

искусити Дону великого.

Хощу, бо, рече, копіе преломити

конецъ поля Половецкаго

с вами, Русичи!

хощу главу свою приложити,

а любо испити шеломомъ Дону!

О Бояне, славію стараго времени!

абы ты сіа плѣкы ущекоталъ,

скача, славію, по мыслену древу,

летая умомъ подъ облакы,

свивая славы обаполь сего времени,

рища в тропу Трояню

чрес поля на горы.

Пѣти было пѣснь Игореви того внуку:

«Не бура соколы занесе чрез поля широкая —
галици стада бѣжать к Дону великому!..

Чили въспѣти было, въщей Бояне, Велесовъ внуче:

«Комони ржуть за Сулою. Звенить слава въ Києвъ...»

Трубы трублять въ Новѣградъ,

Стоять стязи въ Путивлѣ,

Игорь ждетъ мила брата Всеволода».

Поетичний характер «Слова» і його публіцистичні завдання. Вчитуючись в переданий нам текст, відчуваємо ясно, що перед нами дійсно пісня, останки пісні. Як пізніші думи, як давніші закляття і голосіння, її не можна собі уявити відповідно, не підсуваючи якоїсь мелодійної модуляції. Як вони, так і «Слово» не має і не може мати симетричної строфічної будови. В нім зовсім нема епічного тону гомерових поем чи середньовічних *chansons de geste*. Так само, як думи, «Слово» повне напруженого, гострого почуття, пафосу, котрий то підіймається, то опадає, то вдаряє увагу різко скандованими фразами, то розпливається в меланхолійних рефлексіях, то дає проблиски погідного радісного настрою. Ритмічна будова тексту не відділима від змісту, вона супроводить йому, віддаючи в ритмічно-музичній будові фрази, відтінки думки, і навпаки, темп ритму дає зрозуміти нам той настрій, ту гадку, яку поет включає в свою фразу.

¹ Сей рядок Петєбня уважав теж глосією.

Інакше збудовано строфу, що голосить Ігореву побіду:

Съ зараніа въ пятокъ потопташа поганяя плькы половецкыя и расушась стрѣлами по полю помчаша красныя дѣвки половецкыя, а съ ними злато и паволокы и драгыя оксамиты; орьтмами и япончицами и кожухы начаша мости мостити по болотомъ и грязивымъ мѣстомъ — [и] всякими узорочыи Половѣцкыими.

Чрълень стягъ,
бѣла хорюговъ,
чрълена чолка,
сребрено стружіе
храброму Святъславличю.

Від маестичного епічного тону автор переходить до різких, урваних звуків тріумфальної фанфари. Або в іншій радісній моменті — утечі Ігоря:

Погасоша вечеру зори.
Ігорь спить.
Ігорь бдить,
Ігорь мыслію мѣрить
Отъ великого Дону
до малого Донца.

Комонь [ста?] въ полуночи.
Овлуръ свисну за рѣкою,
велить князю разумѣти.
Князю Игорю не быть.
Кликну.
Стукну земля,
вежи ся половецкіи подвизашася.

Співець різкими урваними фразами, супроводженими, очевидно, відповідними акордами, віддає напружену енергію щасливого моменту.

Як же інакше звучить тяжка, сумна повість про погибель Ігорєвого війська на початку VI пісні:

Съ зараніа до вечера,
съ вечера до свѣта
летять стрѣлы каленяя,
grimлять сабли о шеломы,
трещать копіа харалужныя
въ полѣ незнаемъ,

среди земли Половецкыи.
Черна земля подъ копыты
костыи была посяяна,
а кровію польяна
тугою въздоша по Руской земли.

І по сій сумовитій, але розмірно спокійній епічній рецитації порив патетичної скорботи, незносної тривоги, яка ледве знаходить собі вислів в сих урваних фразах:

Что ми шумить,
что ми звенить
давеча рано предъ зорями?
Ігорь плькы заворачаетъ —
Жаль ему мила брата Всеволода.
Биша ся день,
биша ся другій,
третьаго дня къ полуднію
падоша стязи Игорєвы.

Ту ся брата разлучиста
На брезѣ быстрой Каялы.
Ту крововаго вина не доста.
Ту пирь докончаша храбрін
Русичи:
сваты попоиша,
а сами полегоша,
за землю Рускую.

І потім, по паузі, вже в іншій тоні сумний кінцевий акорд:

Ничить трава жалошцами,
а древо с тугою
къ земли приклонилось.

В тонах жіночого голосіння віддається спочатку туга за загибіллю хороброго війська рідних і близьких:

Жени рускія вьсплакашась аркучи:
Уже намь своихъ милыхъ ладъ ни мыслию смыслити,
ни душою сдумати,
ни очами сьглядати,
а злата и сребра ни мало того потренати.

Далі широкою, як море безкрає, тугою розливається гіркий плач поета над всенародною бідою:

А вьстона бо, братіє, Кієвь тугою, а Черниговъ
напастьми.

Тоска розлія ся на Руской земли.
Печаль жирна течє средь зсмлі Рускыи.

Трудно і скорботно поступає оповідання засмученого старця великого князя Святослава про його сумні настрої:

Си ночь сь вечера одѣвахуть мя — рече — чрньою паполомою
на кровати тисовъ;
чрѣпахуть ми синее вино
сь трудомъ смѣшено;
сыпахуть ми великый женчюгъ на лоно
тьщими тулы поганыхъ тльковинъ¹.

Мелодійно, повно краси пливуть голосіння-закляття Ярославлни:

Ярославлинъ глась ся слышитъ,
зєзгицею незнаемъ рано кычеть:
«Полечю — рече — по Дунаєви,
омочю бєбрянъ рукавъ вь Каялѣ
рѣцѣ,

утру князю кровавыя раны
на жестоцѣмъ его тѣлѣ!»
Ярославна рано плачєть
вь Путивлѣ на заборолѣ
аркучи:

«О вѣтрѣ, вѣтрило!

Чєму, господине,
насилно вѣєши?

Чєму мычєши хиновьскыя стрѣлки
на своєю нетрудною крилщю

на мояє лады вон?

Мало ли ты бяшєть

горѣ подь облакы вѣяти,

лєлѣючи корабли

на синѣ морѣ?

Чєму, господине,

мое весєлія по копылію развѣя?»

Ярославна рано плачєть

Путивлю городу

на заборолѣ аркучи:

«О Днѣпрє Славутицю!

ты пробилъ єси каменныя горы

сквозѣ землю Половецкую;

ты лѣлѣялъ єси на себѣ насады

до плѣку Кобякова,—

вѣзлєлѣй, господинє,

мою ладу ко мнѣ,

абыхъ не слала къ нему

слєзѣ на море рано!»

Ярославна рано плачєть

вь Путивлѣ на забралѣ аркучи:

«Свѣтлоє и прєсвѣтлоє слѣнце,

всѣмъ тепло и красно єси.

чєму, господинє,

простре горячую свою лучю

на ладѣ вон?

Вь полѣ безводнѣ

жаждєю имѣ лучи сьпряже,

тугою имѣ тулы затчє.»

Сей плач Ярославлни вважається і може вважатись од-
ною з найкраще захованих пісень «Слова», і, судячи з нього,
можна бачити, що вповні симетрична строфічна будова не

¹ Переставлено слова.

була манерою автора «Слова». Різноманітність в деталях при основнім паралелізмі ситуацій — от що його характеризує і в укладі, і в вислові, і в ритмі, і се відповідає тому загальному характерові сього твору, котрий я вище підчеркнув. Розміреність і одностайність епічної повісті йому цілком чужа, він має наскрізь характер імпресіоністичний. Невважаючи на інші спільні прикмети своєї доби, свого соціального ладу і своєї культури, які ставлять його в однім ряді з «воїнськими повістями», перекладеними і світськими, з такими епічними творами, як сучасна «Пісня про Роланда» — твір, який признано за найближчий йому по духу, і се правда, — поетичний характер «Слова» зовсім від них відмінний. Деталічний і самозрозумілий стиль примітивно-го епічного оповідання, спокійний і ясний, як глибока повноводна ріка, зовсім далекий від сього рвучкого, химерного потоку гадок і почувань. «Слово» все виткане з хвилевої сугестії, різких, коротких, блискучих ударів, як проблиски молнії в старім описі Листвинської битви, що ледве дають глядачеві — слухачеві розглянутись в ситуації.

Вище я навів характеристичний відзив Кар'єра, який відмовляв «Слову» автентичності, власне, з огляду на таку дивну, незвичайну для середньовічного епосу манеру говорення натяками, короткими відокремленими образами, без усякої «наглядності». Столітня робота над «Словом» поставила його автентичність поза всякими сумнівами; але, з другого боку, може, тільки тепер, по десятиліттях імпресіонізму, декадентизму, символізму в літературі, ми починаємо розуміти дійсний характер і високу красу «Слова», навіть в тій хаотичній, покаліченій формі, в якій ми його маємо. При всій наївності вислову нової, ще мало виробленої літературної мови, воно вдаряє не стільки безпосередньою, варварською геніальністю експресії, як високою виточеністю свого арти[сти]зму. Дивно подумати, що се пише людина в які два століття по християнізації, появі школи і письменства, в таких некультурних обставинах, під вічним натиском степової орди. Зрозуміти се явище зможемо тільки, зміркувавши, що ся нова культура будувалась на фундаментах старого, вирафінованого візантійського письменства, котрому високоталановитим людям, як автор «Закону і Благодаті», як Кирило Турівський, відразу вдавалося стати на плечі, — так, як Горацій, скажім, відділений не більш як двома століттями від перших літературних вправ Еннія, міг стати на рівні сучасної грецької літератури. І з сею подвійною мірою — як твір літератури нашої, нової, варварської, і разом як український вицвіт прастарої візантійської культури, що переживала не знати котре своє відмоложення че-

рез приплив отакої варварської крові, як наша в данім разі,— мусимо оцінювати сей твір, ще не оцінений вповні літературою світовою, бо досі не предложений їй в відповідній літературі, поетичній інтерпретації, яка б дала можливість в повній мірі відчутти його естетичні вартості. Відповідно переложена й інтерпретована ся пам'ятка буде далеко ближчою й інтереснішою для сучасної людини, ніж твори античного чи староіндійського, староіранського чи навіть західного середньовічного епосу. Вона дуже м о д е р н а, в кращім розумінні слова, своїм стилем і манерою.

Хто уважно перечитає «Слово» хоч би в вище поданім перекладі, мабуть, зрозуміє мою гадку; але, може, годиться пояснити її все-таки кількома ілюстраціями.

Візьмемо, напр., вступ: план і рішення походу. Замість мотивувань, переговорів, перечислення сил, озброєння, як то буває в старім епосі, перед нами кілька окремих штрихів. Непереможна охота напитися «Дону великого» — побувати в самім осередку хижої сили, що нищить Русь. Рішучість краще полягти зі зброєю в руках у боротьбі з сим тяжким ворогом, ніж, сидячи бездільно дома, одного гарного дня попасти в полон половецькому наїздові. І вже — «трубы трубять въ Новѣградѣ, стоять стязи въ Путивлѣ». Замість епічного оповідання від автора перед нами — по-стать провідника української передової сторожі, Всеволода. Не автор характеризує хоробрих учасників походу — слухач їх бачить в сій прегарній характеристиці пограничників — курян:

А мои ти Куряне —
свѣдоми кѣмети:
подѣ трубами повити,
подѣ шеломи възлелѣяны,
конецъ копія вѣскормлени.
Пути имѣ вѣдоми,
яругы имѣ знаеми.

Луци у нихъ напярженн,
тули отворени,
сабли изѣострени.
Сами скачють акы сѣрыи влѣци
въ полѣ,
ищуци себѣ чти,
а князю славы.

Все рух, все порив в сій вступній часті, найбільш тяжкій для такого урухомлення акції й оповідання. З скарбниці старих Боянових замишленій бере співець кілька широких штрихів, щоб надати більшої мальовничості «билинні сего времени». Ритмічна будова пісні наростає, таким чином, серед сеї мобілізаційної гарячки і доходить найбільшого розгону в кінцевій славі сіверської дружини.

Похід серед степу. Оповідання повне здержливої, скупленої енергії. Зловіщі знаки пророчать біду; хоробрі серця проти волі стискає тривога. Але руський «черлений щит», не вважаючи на се, далі ріже, городить незнаему землю, «чисте поле Половецьке», несений незломною волею до честі і слави. Настрояві образи незвичайно живі, змінюються

кілька разів на протязі невеличкої, гарно заокругленої пісні. І знов-таки тільки маленькі епічні штрихи дають читачеві (чи слухачеві) можливість слідити за розвоєм подій: Ігор поїхав по чистому полю, «Игорь къ Дону вои ведеть». Поза тим короткі образки степу: темна ніч, повна незвичних пташих і звірячих голосів. Швидкий рух орди, рип половецьких возів серед ночі. Хижацтво «пасе», слідить за рухом війська, котрим буде незадовго житись. І які чудові риси — се «шоломя», степові горби, які закривають останній вид на Руську землю, і сі червоні щити, які вглиблюються в далекий стяг лінією походу.

Пісня про щасливу битву (III) — хвилиний ясний епізод «трудної [сумної] повісті» — містить ніби опис — одне з пайбільш епічних місць цілого «Слова»: «Съ заранія въ пятокъ потопаща» і т. д. Але, властиво, се одна тільки фраза, яка зараз переходить в чисто імпресіоністичні штрихи: мощення болота половецькими скарбами — правдоподібно, «загальне місце» дружинної поезії, приложене сюди; опис здобичі Ігоря; чудовий образ чуйного «Ольгового хороброго гнізда», що не стомлене трудом, не упоєне побідою, не спить, а тільки ледве дримає по щасливій битві. І тут же, серед радісних тонів, уже лунають вісники біди, переходів тони до «трудної повісті»: «Далече залетѣло!» «Не Обиді воно було призначене» — але лебедині крила Обиди вже віють над ним.

Погром Ігорового війська над Каялою — центральний ніби пункт цілої епопеї, ніде не представлений «наглядно», кажучи словами Кар'єра, в тоні і стилі епічного оповідання. Натомість маємо цілий ряд образків, які дають можливість слухачеві виробити собі поняття про «сицеву рать», в котрій поліг цвіт руського лицарства.

Насамперед, прегарні описи природи: кривавий схід сонця, що віщає криваву битву; тяжкі чорні хмари; степовий сухий вихор, що засипає порохами руське військо; земля дуднить, стяги тривожливо шамотять, і, як зловіща степова буря, насуває з усіх боків половецька сила. Вона розбивається о тверду лінію черлених щитів. Героїчний образ «Яртур-Всеволода» заступає епічну повість про хоробру відправу Ігорового війська: всі ті епізоди боротьби, поєдинків, ран, смерті, в яких звичайно розпливається епічне оповідання. Образ теж більш імпресіоністичний, ніж описовий:

Яртур-Всеволоде, стонши на	своимъ златымъ шоломомъ
прищещи на вои стрѣлами,	посвъчивая,
гремлеши о шоломы мечи	тамо лежать поганяя головы
харалужными!	половецкыя,
Камо Туръ поскачаше,	поскепани саблями калеными
	шеломи оварьскыя,

отъ тебе яр-туре-Всеволоде!
Кая рана дорогая, братіе,
забывъ чти и живота,
и града Чернигова,

отня злата стола,
и своя милья хоти,
красныя Гльбовны
свчяя и обычяя?!

Сили руські вичерпуються в бою, але се не автор нам оповідає,— се віщим серцем своїм відчуває Ярославна, зозулею кичучи, в смертельній тривозі, сама-самітна на пувльськiм заборолі, з котрого відкривавсь їй вид на далекий «незнаемий степ». Її плач логічно належить сюди, до перипетій бою. Чи під руками редакторів він попав не на своє місце, чи сам автор поставив його на кінець, для контрасту з радісним поворотом? Перше здається мені правдоподібніше: плач належить до першої частини «Слова», його місце тут, після опису героїчної відправи Ігорового війська, представленого образом героя Всеволода.

«Биша ся день, биша ся другый», кажучи словами дальшої пісні. Руське військо знемагає, відтяте від води. Вітер б'є йому в очі, несучи половецькі стріли на своїх легких крилах. Сонце простирає своє гаряче проміння над руськими головами. Від спеки і згаги опадають безсило руки, не годні напружити лука; тяжка туга, депресія паралізує рух навіть стільки, щоб витягнути з колчана стрілу. Даремно Ярославна хоче зачарувати своїми молитвами сили природи, щоб обернути їх на поміч своєму «ладові». Її слова зостаються безсилі, Ігор ранений, і нікому отерти криваві рани на його «жестокім тілі».

Настає фатальний третій день — співець представляє його образ в виді далекого відгону, який долітає до нього з глибини степу до стольного Києва:

Что ми шумить,
что ми звенить,
давеча рано предъ зорями?
Игорь полкы заворочаетъ —
жалъ ему мила брата Всеволода.
Биша ся день,
биша ся другый
третьяго дня къ полудню
падоша стязи Игоревы!
Ту ся брата розлучиста

На брезѣ быстрой Каялы.
Ту кровавого вина не доста,
ту пир докончаша хробрии
Русичи —
сваты попоиша,
а сами полегоша
за землю рускую.
Ничить трава жалошцами,
а древо с туюго
къ земли приклонилось...

І далі цілим рядом штрихів, нібито принагідно, нібито в іншiм зв'язку докінчує автор сей образ:

Темно бѣ в третій день —
два солнца померкоста,
оба багряная стѣла погасоста
и съ нима молодая мѣсяца.
тьмою ся поволокоста.

Игорь князь высѣдѣ изъ сѣдла
злата
а въ сѣдло кошіево.
Погрузи жирѣ до днѣ Каялы
рѣки половецкія,
рускаго злата насыпаша ту, і т. д.

Співець тільки раз показав слухачам панораму бою, і потім з різних пунктів кидає самі короткі, як проблиски блискавиці, погляди на сю дружинну трагедію. Мірно текуче, зв'язле, послідовне епічне оповідання, очевидно, цілком йому противне. Він демонструє моментальними знімками, любуючися в різноманітності своїх підходів, манер і тонів свого — не оповідання, а власне демонстрування. Його поетична манера незвичайно оригінальна, дійсно геніальна.

Сі короткі відгомони і рефлекси бою дають тісний не тільки ідейний, а і настройовий зв'язок між першою, чисто мистецькою частиною «Слова» (пісні I—VI, які оспівують Ігорів похід) і другою (пісні VII—X, котрі розвивають політичну ідею «Слова»). Скомпоновано се настільки зручно, що обидва елементи — мистецький опис Ігоревої війни і політичний відклик до сучасного громадянства: до князів і дружини всієї Русі — сплітаються в одній ідейній цілості. Малюнок походу, завдяки отсій манері коротких настроєвих образків, непомітно переходить в політичний памфлет, для котрого Ігорева катастрофа являється приводом для того, щоб представити всю погибельність «княжого неспособія», відогріти старі традиції київського старійшинства і політичної солідарності князів в інтересах Руської землі та єдиного фронту її супроти всіх ворогів.

Екскурс в часи Олега Гориславича, вложений в опис битви на Каялі (пісня V), приготує сей ідейний перехід. Яке чудесне було Ігорове військо, які то були свідомі, хоробрі, вірні русичі, які герої, як «яр-тур-Всеволод», стояли на чолі його; і так то все змарнувалось, і тільки осмілило ворога, «велике буйство подало Хинові». Де причина? Се стара незгода князів, їх несолідарність, некоординованість їх сил і виступів. Яку руїну принесла була свого часу Руській землі «крамола» Олега Гориславича! І нинішня катастрофа — се результат несолідарності. Хоробрі (героїчні) Святославичі не підтримали попереднього походу свого старійшини, Святослава Київського, і не заручились навіть поміччю «чернігівських воїв»: хотіли всю славу собі присвоїти, от і «розбудили ту біду, що приспав отець їх Святослав».

Треба тепер усім сполом витягати їх і всю Руську землю з біди. Треба об'єднатись усім наоколо «грізного великого князя київського», добрим прикладом «старого Володимира» дати поганам реванш і відомститись за погром. І, представивши огонь руїни, понесений половецькими переможцями по Руській землі, тугу і тоску її, плач руських жінок і пониження невольників, співець малює київського старійшину Святослава як дбалого патріарха Руської зем-

лі, що боліє її скорботами в своїм «теремі золотoverхім» на київських горах, роздумує з своїми боярами над причинами нещастя і готов з молодечим запалом, як «сокол в митех», високо піднятих над хижим ворогом і «не дати свого гнізда в обиду».

В поетичних формах, знов-таки не в формі якогось ясно виложеного плану, а в патетичних відкликах до поодиноких князів, що йдуть не то від самого Святослава, не то від автора «Слова» (по формі — від автора, по ідеї — від Святослава), розвивається план великого походу, силами всеї Руської землі, під проводом київського князя. «Слово» звертається до князів, починаючи від «старійшини в Володимирі племені» Всеволода Суздальського і кінчаючи молодшими Мстиславичами Волинськими. Відкликається до їх руського патріотизму, до їх династичного почуття — «вступити в золоті стремена», «загородити степові ворота», відомстити «обиду сего времені», «рани Ігореві», руїну землі Руської — «постріляти поганих кощеїв», підбити ще раз їх голови під харалужні руські мечі.

Тут лежить властива гадка, яка привела до написання «Слова». Висловлена була навіть думка, що воно було скомпоноване на замовлення Святослава, власне як політичний памфлет, що мав підняти суспільну опінію на користь задуманої Святославом і київськими кругами великої мобілізації на оборону Русі від половців¹. Про ці плани дещо оповідає київський літопис: «Святослав послав синів своїх на Посем'я» організувати оборону від половців, «послав до Давида до Смоленська: „Умовились ми були йти на половців і літувати на Дону, а тепер половці побідили Ігоря і брата його з сином,— іди, брате, постережи Руської землі“; Давид же прийшов Дніпром, прийшли й інші помочі й стали коло Трипілля, а Ярослав стояв в Чернігові, зібравши своїх воїв». Володимир Глібович Переяславський, котрому пришлося особливо тяжко від половецької навали, послав

¹ Келтуяла в своїй історії рос. літератури пише: «По літописним відомостям, саме в сім році Святослав задумував новий похід на половців і став для сього зноситися з іншими князями. Знаючи з досвіду, як тяжко досягнути хоч би який порозуміння з князями, Святослав рішив, здається, вжити того ж способу, котрого вжив в відносинах до Олега і його прихильників, коли ще був чернігівським князем, себто впливу за поміччю літературного твору. В двірським київським гурті знайшовся талановитий, освічений книжник, добре обзнайомлений з прикметами князівсько-дружинної усної творчості, і зложив напівполітичний, напівпоетичний поклик до князів. Невідомо, чи сей поклик був посланий тодішнім руським князем, чи зостався в канцелярії київського великого князя, а може, і у автора» (II вид., с. 756). Але, в кожнім разі, се мусіло б робитись не в 1187, як думає д[обродій] К[елтуяла], а в 1185 р.

до Святослава, до Рюрика і до Давида, казав їм: «Половці у мене, допоможіть мені». «Святослав послав до Давида, а Давид стояв у Трипілья з смоляннами, смолянне ж почали віча робити, казали: „ми пішли до Києва, якби була війна, бились би, а ще десь шукати війни не можемо, ми вже знемоглись“. Святослав з Рюриком і з іншими помічниками пішли на Дніпро, проти половців, а Давид вернувся з смоляннами».

До сеї ситуації, перед походом Святослава і Рюрика, зараз по каяльській катастрофі, належать поклики «Слова» до князів, може, подиктовані Святославом, може, просто піддані настроями і гадками київських дружинних кругів. В плані, правдоподібно, лежала не тільки оборона, а й агресивний похід на половців, що рік пізніше дійсно і був вчинений, тільки в менших розмірах, самим Святославом з Рюриком, після того, як поклики до ширшої кооперації князів не дали результату.

Може бути, що в зв'язку з неуспіхом задуманої мобілізації співець повкладав пізніше свої гостріші інвективи на Святославичів (пісня V) і Всеславичів полоцьких (X), але може бути, що були вони і в початковій композиції. В кожному разі, се цікаво, що свої жалі на княжу «крамолу» він уважав за краще вилити словами покійника Бояна, а не від себе, правдоподібно, стараючись бути якнайменше одіозним, не викликати роздражнення в хвили, коли треба було навпаки — викликати почуття солідарності. Ще правдоподібніше, що докір про те, що тепер «стяги Рюрикові і Давидові порізвились» і бунчуки їх віють неоднаково, додано як пізніший рефлекс прикрих переживань вищезгаданої невдалої мобілізації.

В кожному разі з змісту сих пісень: VIII, IX і X — зовсім ясно виходить, що укладались вони під безпосередніми враженнями половецького натиску після каяльського погрому, літом 1185 р., перед утечею Ігоря з полону. Пісня XII і епілог з'явилися, очевидно, пізніше, коли первісний політичний мотив відпав: мобілізація не удалась, але половців все-таки сполошено, і вони пішли з Русі. Натомість утеча Ігоря дала інше, хоч не політичне, то романтичне закінчення цілій історії. «Слово» від високого патріотичного пафосу VIII—X пісень, від тонів національного пророка і студії, в котрий ввійшов автор під враженнями великого горя, яке впало на Русь, перейшов до більш скромного і лагідного мотиву — «добре все, що добре кінчиться».

Бог визволив Ігоря, він знов між своїми, «сонце світить на небі, Ігор князь в Руській землі». Ярославна може обняти свою ладу, Ігоревич також цілий — недобрі плани Гзака не

збулись. «Страны ради, гради весели», «здроби князи и дружина».

Не вважаючи на високу артистичну красу XII пісні і деяких фраз епілогу, єсть тут безсумнівний спад з того високого лету гадок, на який був збився автор, як той сокіл в «мытехъ», що «высоко птици възбиваєть» (VIII), і я навіть нині не можу констатувати його без болісті і обіди: так прикро, що провідний тон сеї національної епопеї не витримався.

Коли се робив той сам поет, то він свідомо чи не свідомо, «роблячи добру міну при невдалій грі» чи уступаючи інстинктивному бажанню дати якийсь радісне, лагідне закінчення, з позиції національного барда, українського Тіртея перейшов на позицію звичайного двірського, бенкетного співця, що хоче звеличати родинну радість свого «господина». Що значить поворот на Русь такого другорядного князя і родинна радість Святославичів в порівнянні з тим страшним образом політичного розпаду, морального розкладу державної київської системи, котру співець розкрив, під безпосередніми враженнями нещастя, в попередніх піснях?!

Диспропорція незвичайна, і тому насувається інша гадка: що XII пісня була ділом не автора «Слова», а вже іншого співця, ближчого до родини Ігоря; тим часом автор «Слова» виразно виступає як речник київської дружини і чоловік Святослава. Сей другий автор, може, взявсь заокруглити «Слово», і в зв'язку з сим плач Ярославни, логічно зв'язаний з піснею V, пересунено на кінець, написаний з становища Ігоревої родини, її жалів і радостей.

Але коли лишити на боці сеї ідейний спад і трактувати останню пісню з епілогом як річ в собі, то не можна досить намілюватись її красою. З артистичного погляду вона належить до найкращих частей «Слова». Її заспів, коротенький образ ночі, напружене очікування Ігоря, момент утечі, описаний в такім характеристичнім, короткім, уривчатім ритмі (див. вище), і потім мальовнича картина Ігоревої дороги:

Ігорь князь поскочи горностаемъ къ тростию,
и бълъмъ гоголемъ на воду,
въверже ся на бръзь комонь,
и скочи съ него босымъ влькомъ,
и полетъ соколомъ подъ мъглами,
избивая гуси и лебеди
завтроку, обѣду и ужинѣ.

Мальовнича розмова Ігоря з Дінцем, і вложеній тут же уривок, очевидно, з старої пісні про «уношу князя Рости-

слава». Можливо, такий же старий фрагмент, образок епілогу:

Дѣвици поють на Дунаи,
вьют ся голоси чрезь море до Кіева.

Все се речі високої краси, котра тим сильніше виступає, чим ближче і уважніше ми їм придивляємось.

Питання оригінальності «Слова». Його відносини до книжної й усної словесності та ранішої дружинної творчості. Хоч як се може виглядати дивно, питання оригінальності «Слова» досі дуже мало вивчалось. Увага дослідників, навпаки, була звернена на те, щоб піднести зв'язки, які зв'язують його з книжною творчістю, на одну сторону, з народною словесністю — на другу, і дослідники досить мало при тім спинялись над питанням, як належить сі зв'язки й аналогії розуміти з становища оригінальності замислу і манери «Слова»¹.

Як ми вже бачили в попереднім, після опублікування «Слова» одним з перших завдань, яке поставили дослідники, що боронили його автентичності, було вивчення спільних прикмет, які зв'язують «Слово» з нашими книжними пам'ятками ранішими і пізнішими. Вказано було зараз же на аналогії в мові і стилі літописів, особливо Галицько-Волинського, потім писань Кирила Турівського, Іларіона й ін. В 1840-х рр. звів до купи належний сюди матеріал Дубенський в своїх коментарях до «Слова», потім, в 1860-х рр., сю сторону вивчав особливо Тихонравов, в 1870—80-х — Барсов, в 1890-х — Владимиров. Барсов особливо підчеркував тісні зв'язки між «Словом» і дружинною традицією XI—XIII вв., так, як вона відбивається в літописах, і пробував зробити щось в роді глосарія «Слова» з такого становища. Вийшло у нього се не дуже мудро, але в сумі праці сих дослідників зовсім ясно виявили тісний зв'язок «Слова» з книжною українською словесністю XI—XII вв.; та при тім не вивчувалось здебільшого, де можна було бачити спільність, де залежність «Слова» від сучасної книжної манери, і навпаки — де можна було бачити впливи «Слова».

Так, напр., близькі аналогії між «Словом» і літописними оповіданнями про похід Ігоря 1185 р. впадають в око. Оповідання Київського літопису розпочинається теж затінням, з приводу котрого Ігор держить мову: «Братья и дружино! тайны божия никтоже не вѣсть... а намъ... что створить Богъ, или на добро или на наше зло, а тоже намъ видѣти» — і потім при першій стрічі з половцями заохочує братію: «Оже

¹ Напр., розділ «„Слово“ есть твором зовсім оригінальним» в книзі Огоновського був і на свій час одним з слабших в його цінній праці.

ны будетъ не бивши ся возвратити ся, то соромъ ны будетъ пуше и смерти». Оповідання Суздальського літопису підчеркує легкодущність «Олегових внуків», як вона їх зве, що не пішли торік з Святославом, а тепер величались, що той не важивсь іти в глибину степів, а «нынѣ поидемъ за Дон, и до конца избьемъ ихъ, лже ны будетъ ту побѣда, идемъ по нихъ у луку моря, гдѣ же не ходили ни дѣди наши, а возьмемъ до конца свою славу и честь». В оповіданнях про головну битву підчеркується відвага Всеволода: «посреди ихъ Всеволодъ не мало мужество показа»; згадується пригода з Ігоревою раною («уязвиша Игоря в руку и умрѣвшиша шюйца его») і тяжка згага, яка зломила війсьکو («бѣиша ся 3 дни стрѣлци, изнемоглися бяху безводьемъ, и кони и сами, в знои и в тузѣ»). Подібними рисами, як і в «Слові», малюється постать Святослава. Довідавшись про погром Ігоревого війська, він, «вельми воздохнувъ, утеръ слезъ своихъ и рече: «О любя моя братья и сыновѣ и мужѣ земли Рускоѣ! дал ми бѣше Богъ притомити поганья, но не воздержавше унести отвориша ворота на Русьскую землю» і т. д. На пограниччі, «бысть скорбь и туга люта, якоже николи не бывала, мятяхуться яко в мотви, города воставахуть и немилы бѣшеть тогда комуждо свое ближнее, но мнозѣ тогда отрѣкахуся душъ своихъ, жалующе по князихъ своихъ...».

Єсть тут дійсно певна подібність тому і деякі стилістичні, буквальні навіть подібності, хоча загальний характер сих оповідань ґрунтовно відмінний: далеко сухіший, напущений побожними міркуваннями од писанія, притім детальніший, повний реальних даних і фактів, котрих бракує «Слову». Се дало навіть декому привід понижати вартість «Слова» — так, наче б його автор мав завдання історичної інформації!

Приймаючи, що «Слово» було написане вже після повороту Ігоря, деякі дослідники готові були добачати тут залежність «Слова» від літописних оповідань. Та супроти сказаного вище, приймаючи, що все «Слово», крім XII пісні, зложено під безпосередніми враженнями погрому і по всякій імовірності тоді ж співалося в двірських кругах, треба справу обернути навпаки і говорити про вплив «Слова» на літописне оповідання, яке прийняло дане ним (чи дане в київських дружинних кругах взагалі) освітлення сього інциденту і різні подробиці його, як вони малювалися в піснях «Слова»¹.

¹ Бестужев-Рюмін в своїм аналізі літописів XII в. (с. 114—5) приходив до такої гадки, що ні літописне оповідання не було джерелом «Слова», ні «Слово» джерелом літописного оповідання. Я ж ду-

Се тим більше, що взагалі скільки-небудь виразних фактів залежності «Слова» від літописної традиції не можна вказати. Вони оба носять на собі печать тодішньої літературної манери, дружинних настроїв і світогляду, не більше. Єсть, скажیم, певне духовне споріднення в промові Ігоря до дружини з класичною промовою Святослава (див. вище). Опис багатої здобичі, здобутої в першій битві, нагадує здалека традиційні вирази, мощення мостів половецькими «узорочьи», Олегові вітрила з паволоки та кропини. Образи сокола в «Слові» приводять на пам'ять «сокола, що в мяч галки збиває» в повісті Василя. Слава Святославового походу, оспівувана «німцями та венеційцями, греками та моравою» — славу походу 1111 р., що прийшла до «греків, угрів, ляхів і чехів» і т. д. Але се не запозичення, очевидно!

До найближче споріднених темою, тоном і часом місць літопису належить оповідання про похід на половців Мстислава в 1168 р. Я тому наведу дещо з нього, в тім виступлять і характеристичні подібності і різниці:

«Вложи Богъ въ сердце Мъстиславу Изяславичю мысль блугу о Руской земли, зане же ей хотяше добра всимъ сердцемъ. И съзва братью свою и нача думати с ними, река имъ тако: «Братье! пожальте си о Руской земли и о своей отчинѣ и дѣдинѣ, оже несуть хрестьяны на всяко лѣто у вежѣ свои, а с нами роту взимающе, всегда переступающе. А уже у насъ и Гречьский путь изъотимають и Сольный и Залозный. А лѣпо ны было, братье, възряче на божию помочъ и на молитву святоѣ Богородици, поискати отецъ своихъ и дѣдъ своихъ пути и своей чести!

И угодна бысть рѣчь его преже Богу, и всеѣ братьѣ, и мужемъ ихъ. И рекоша ему братья вся: «Богъ ти, брате, помози въ томъ, оже ты Богъ вложилъ такую мысль въ сердце! А намъ дай Богъ за крестьяны и за Рускую землю головы свои сложити и къ мученикомъ причтеннымъ быти...»

Идоша князи 9 днѣй ис Киева, и бысть вѣсть половцемъ отъ кощѣя отъ Гаврилкова отъ Иславича, оже идуть на нѣ князи русьтин. И побѣгоша, лишивше ся женѣ и дѣтий. Князи же увѣдавшѣ, оже половци побѣгли и лишивше ся женѣ своихъ и возѣ своихъ, и побѣхаша вборзѣ по нихъ, а Ярослава Всеволодича оставиша за собою у возѣ. И взяша вежѣ ихъ на Угль рѣцѣ, а другыѣ по Снопороду, а самѣхъ постигоша у Черного лѣса, и ту протиснувшѣ к лѣсу избиша ѣ, а ныи руками изомаша...

И толико взяша полона множество, якоже всимъ рускимъ воємъ наполнити ся до избыльи и колодники, и чагами, и дѣтми ихъ, и челядью, и скоты, и конми. Хрестьяны же отполонивше пустиша на свободу вси».

маю, що подібності такі великі, що мусимо признати впливи «Слова» (чи його прототипа) на літописне оповідання. Зовсім влучно за те вважаю його замітку, що, при всій близькості змісту, своїм стилем («по изложению») літописне оповідання стоїть від «Слова» якнайдалше, і се треба мати на увазі, щоб правильно оцінювати паралелі «Слова» з книжною літературою взагалі.

Очевидно, в основі лежать ті ж погляди і настрої київської дружини, котрих виразом являється «Слово». Але, як бачимо, виклад їх в порівнянні з «Словом» дуже сухий, не кажучи вже про більш або менш густу верству християнську, котрою покрила їх рука списателя. Співцеві «Слова» такі літописні оповідання не могли дати багато — хіба дуже загальні літературні фрази (як отсе: «А льпо ны было, братье...»).

З поданого нижче доволі багатого вибору взірців дружинних оповідань можна в сім переконатись. Найближче підходить до «Слова» галицька повість, як се помітили вже перші дослідники його.

Доволі близькі також аналогії стилю «Слова» з творами героїчно-романтичного характеру, «воїнськими повістями», як їх назвав Тихонравов. Він вказав особливо на два таких перекладних твори, які могли послужити взірцем «Слову» — се Флавієва повість про зруйнування Єрусалима і «Девгенієво діяніє». Після того, як ми знаємо, В. Міллер ще більше підчеркнув сю гадку про можливу залежність «Слова» від таких творів, як поема про Девгенія. Дійсно, в самій фабулі, в обстанові, в настроях є дещо спільне між «Словом» і сим візантійським епосом. Героєм його виступає візантійський «Акріт», себо начальник пограничної воєнної області, котрого завданням являється охорона імперії від невірних сараценів і боротьба з ними. І так нерв поеми той сам. В подробицях можна вказати аналогічні підходи у заспіві, в образках природи, яка виявляє своє спочуття горю і радості героїв, переходи від оповідання до безпосередніх промов героїв, віщі сни, образи, взяті з соколиного полювання, голосіння братів за сестрою, звернене до сонця. Все се, одначе, загальні подібності поетичного стилю, котрі ніяк не можуть свідчити про запозичення «Слова» якраз з сеї поеми. Сам Міллер виразно застерігся, що він не має сього на думці; «коли картини і образи [„Слова“] назвати наслідуванням, то се не було наслідування невольниче, а несвідоме, як осад перечитаних книг», каже він.

Щодо зверхньої форми, то ще Барсов справедливо звернув увагу, що мова слов'янського Девгенія не раз доволі далеко відбігає від грецького оригіналу, так що, властиво, маємо доволі свобідну парафразу грецького тексту, зроблену під впливами українських воїнських оповідань, їх традиційних епічних оборотів. Се саме треба сказати і про проський переклад Флавієвої повісті — в нім багато екстравагантій, додатків проти грецького тексту, зроблених під впливами дружинної фразеології — певних епічних виразів, витворених оповіданнями про раті і подвиги.

Кінець кінцем чого-небудь дуже яскравого, що говорило б про невідільне наслідування, виразне запозичення співцем «Слова» чужої теми чи чужих образів з книжних джерел, досі не вдалось вказати. Єсть дрібні подібності, які можуть свідчити про його читання чи «ослухання» в книжній літературі, про тісний контакт і обопільні впливи книжної літератури і дружинної творчості — дружинної традиції, на котрій зложилась манера «Слова». Наведу кілька таких паралель до неї, зібраних дослідниками:

растекашет ся мыслию... шизым орломъ

иже истягну умъ крѣпостию своею и поостри сердца своего мужествомъ, напълнив ся ратнаго духа

лице ж бы потяту быти неже полонену быти

подъ шлемомъ възлелѣяни, конечь копия въ кормлени

забывъ чти и живота, і т. д.

сваты попоиша, а сами полегоша

Коли соколь въ мытехъ бываетъ, высоко птиць възбиваетъ, не дасть гнѣз-да своего въ обиду

скочи босымъ вълкомъ... полеть соколомъ поды мыглами

лѣтая мыслью поды небесемъ яко орель — «Слово о жити».

истягну умъ — послання апостола Павла.

подѣострите души ваша на мѣсти... приимъ умъ въ свою крѣпость... и исполнивше ся ратнаго духа — Флавій.

приимъ умъ своею крѣпостию и ста крѣпко исполчив ся — переклад Малали.

а лѣпне смерть славному пріати негли жити плени — Флавій.

аки родивше ся съ оружіемъ... и поды шлемомъ състарѣвшесь — Флавій.

рати бо належачи и трубѣ воиньстѣй трубящи... за тшую славу и изгыбающую не помнятъ жены ни дѣтей ни имѣнія — Феодосій печерський.

аки на сватбу течаху, а не на рать — Флавій, але в грецькім оригіналі нема сього.

Мытят ся яко ястреби и понавляють ся яко орли възвышают ся въ облакы — «Слово о князьяхъ».

въперивше криль умнѣи възлѣтѣвше разумомъ... и мытет се яко орли... възвышают се въ облакы — Іларіона «Къ брату столпнику».

егда соколь трехъ мытей и онъ не дасть ся гнѣзда своего взяти — Акір, але пізній, XVII в.

полеть по поднебесью яснымъ соколомъ и не нашель поды небеснымъ облакомъ, и поиде по земль лютымъ звѣремъ и нигдѣ не обрѣте, и поплы шукою въ море и не нашель — Соломон і Китоврас, пізніший.

Ряд таких подібностей епічного чи казкового стилю можна б ще продовжити, але ледве чи се на щось прида-

сться: подібності доволі загальні і далекі і, як ми бачили вже, походять з таких пізніх редакцій, де можна думати надвоє: вплив на «Слово» чи вплив «Слова» і його пізніших парафраз. Так, напр., давно завважена і часто повторювана аналогія «въщих перствів» Боянових з «очитыми перстами» Давидовими в «Слові Адама ко Лазарю» (нижче) з усякою правдоподібністю треба вважати впливом «Слова», не навпаки.

Більше-менше те ж саме треба сказати і про подібності «Слова» з різними «загальними місцями» (*losi communes*) народної поезії, котрі, почавши від Максимовича, служили предметом пильних помічень коментаторів «Слова» — вони досить загальні і далекі,

свідчать про тісний зв'язок між усною поезією, переходяною в устах народу, і старою дружинною творчістю взагалі.

Візьмемо кілька яскравіших прикладів:

Герої походу: чотири сонця просто сонця і місяці — раніше наведені пісні, де два або чотири місяці представляють юнаків, котрих «славить пісня», а стільки ж зірок — їх дівчат.

поле черленими щиты перегоро-
диша

начаша мосты мостити... вся-
кими узорочьи половецкыми

поле — ясними мечи обгород-
жено, обгороджено от злої тучі
(Ант[онович] і Др[згоманов], 43).
гатила гати дрогоми шати,
мостила мости жуковинами.
Споряджу мости жуковинами,
загачу гати лядськими шати,
зволочу ліси паволоками,
засію поля срібнов жемчугов
(пор. вище).

«Чръна земля подъ копыты костьми посъяна, а кровію
польяна» і т. д. — порівнянні з хліборобською роботою:
«Уже почав він [Хмельницький] землю кінськими копита-
ми орати, кров'ю молдавською поливати...»

Чорна рілля заорана
і кулями засіяна,
білим тілом зволочена,
і кровію сполочена (Вацл. Залесь[кий], 79).

Битва — пир, смерть — упокоєння:

із ляхами пиво варити затирайте —
лядський солод — козацька вода,
лядські дрова — козацькі труда.

З холодної криниченьки могорич запили,
під гнчлюю колодою спати положили.

Трава никне, дерево хилиться з туги, ронить листя:

Попід мостом-мостом трава зеленіє —
за хорошим чоловіком жона молодіє.
Попід мостом-мостом трава посихає —
за ледачим чоловіком жона загибає.

Стоїть явір над водою — в воду похилився,
на козака пригодонька — козак зажурився.

Ой піду я у садочок — аж лист опадає;
бідна ж моя головонька — жених покидає.

Тоска розлилася — печаль тече:

Вже лужечки-бережечки вода поняла,
молодую Марусю жура обняла (Метл., 143).

Погрузи жирь во днѣ Каялы:

або: що ви мою головоньку на віки втопили,
 що ти мене, молодого, на віки втопила.

«Мутенъ сонъ» — скаламучена вода, символ смутку:

Чому в ставу вода руда? мабуть, хвиля збила,
Чом дівчина невесела? мабуть, мати била.
Чом ти, Дунай, став так смутен,
став так смутен, каламутен? й ін.

Зліг з хотію на кровать, могила — подружнє ложе:

Поняв собі паняночку,
в чистім полі земляночку.

Пор.:

На що ж ти мені таку сумну свадьбу ізробила,
І на що ж ти собі такої хаточки забажала (т. I, 122).

Битва — тік, молочення і віяння:

взяв Ляхами, як снопами,
у два ряди класти

будем разом мандрувати
кукіл з пшона вибирати [на війні] (Чуб., V, с. 946).

Ярославна «зезгицею незнаемъ кычеть» —

зозуля не чує — правдує,
ніхто зозулі не чує (Потебня, с. 100).

«Почнуть насъ бити птици» —

що найменша в степу птиця,
та й та мене била (Чуб., V, 447).

Як бачимо, се, властиво, тільки спільність поетичної символіки, спільні образи і образіві вирази, які виходять навіть за межі української поезії: паралелі їм можна вказати в поезії білоруській, великоруській, полуденно- і західнослов'янській і навіть в поезії загальнолюдській.

Більш інтересне споріднення «Слова» в темах і стилі з традиційними голосіннями і закляттями, на котре звернено увагу особливо останніми часами, з виданням корпусу укр. голосінь. Як знаємо, укр. фольклористи втім запізнились супроти великоруських: уже в 1870-х роках, після видання північних великоруських голосінь Барсова, Веселовської і Потєбня вказали дуже яскраві подібності в образності «Слова» і сих голосінь. Особливо цікаві образи Обиди, Кручини, Безталанниці, Судінушка — паралелі Обиді «Слова», і т. ін. Наші нинішні голосіння загубили такі архаїчні, півміфічні образи, але їх колишня присутність в наших планах безсумнівна (я одмітив вище «карочку» і «нуждочку» — в сучасних лубенських плачах). Але, з другого боку, з виданням корпусу українських голосінь стало ясно, наскільки елегантний ліричний елемент української поезії пересякнений сими старими мотивами плачу. А що елегантні тони відзиваються дуже сильно в «Слові», можна сказати, панують у ній, тож виразно виступають у ній суголосні ноти з нашими голосіннями, навіть в їх теперешній формі. Такі, напр., образи як могила — подружнє ложе, смерть — весілля або весільний пир, тужна зозуля — осиротіла жінка, небіжчик — сокіл, що десь далеко залетів, загубився — все се улюблена символіка голосінь.

Плач руських жінок:

Жены рускія въсплакашась аркучи:
уже намъ своихъ милыхъ ладъ ни мыслію смыслити,
ни думою сдумати,
ни очима съглядати
а злата и серебра
ни мало того притрепати —

се очевидна парафраза такого плачу-голосіння.

Образ унелих квітів і похилих дерев, слідом за згадкою про плач Ростиславової матері над сином, дають зрозуміти, що перед нами тут ремінісценція, натяк на звичайний мотив такого плачу за небіжчиком. Друга фраза, над убитим Ізяславом — «дружину твою, княже, птиць крилами пріодѣша, а звѣри кровь полизаша», — звучить як друга така ремінісценція — плач над убитим на раті дружинником чи князем. Величний плач Ярославни сполучає в собі елементи голосіння і заклять природних стихій в поміч своему далекому мужеві. Фрази звернені до вітру — аби він від-

вернувся і замість нести стріли на військо Ігореве, повіявся над море; до Дніпра — аби він приніс назад чоловіка; до сонця — аби воно перестало томити Ігоревих вояків,— се не прості поетичні прикраси, платонічні нарікання, се магичні формули закляття — молитви, котрі ніким не видима княгиня посилає з свого путивльського вершка в далекий світ.

Розуміється, се не був ніякий поетичний винахід співця «Слова», що він використав ці елементи голосінь чи заклять у своїм творі. Очевидно, він мав готові вже взірці, прецеденти в сім напрямі в репертуарі дружинної поезії, під впливами котрих стояв і слідами її йшов і тоді, коли сього хотів, і тоді, мабуть, коли не мав сього заміру.

Його твір має взагалі глибоко традиційний характер. Він сам зазначив у вступі свій замір писати «старыми словесы», притримуючись старого стилю і форм, і дійсно, весь склад «Слова» свідчить про сю вірність «старим словам». Розуміється, такий геніальний письменник, яким показує себе в «Слові» його співець, вніс дуже багато свого. Та зручність і свобода, з якою він обертає старими «загальними місцями», ілюструючи з такою тонкістю і докладністю «билина сего времени» — сучасну ситуацію, вибрані темою конкретні факти, свідчать про се виразно. На жаль, сучасний дослідник майже безсильний, коли треба конкретно вказати те, чого не було в старім. Але те, що було або мусило бути в старім, можна вказати на кожному кроці.

Такі вирази, як «хоробрі русичі», «хоробрий полк», «хоробре гніздо», «хоробрі сердца» (хоробрий в розумінні «героїчний», «богатирський»), старий Ярослав, старий Володимир, красний Роман, «золотоверхий терем» київський, «золотий стіл», «золоті стремена», «золочені стріли», «золочені шоломи», «харалужні мечі», «калені» (гартовані) шаблі, червоні руські щити, лядські сулиці, аварські шоломи, красні дівки, борзі комоні, сизі орли, сірі (або бусі) вовки, широке поле, бистрі ріки, сине море — се епічні епітети, які ми бачимо навіть в нинішніх останках нашої старої поезії.

Вони повторяються, як у Гомера, навіть і тоді, де того епітету не конче й потрібно, і постійний епітет сам один вистає, щоб заступити іменник: коли, напр., харалужне — то значить воєнне щось.

Такі ж, очевидно, загально прийняті, утерті символи і образіві вирази, як «стоять стязі», «упали стязі», «трублять труби» (на знак жалоби — «трембітають»), «позвонити мечами», «вступити в золоте стрем'я», з котрими в'язались зовсім ясні, загально прийняті поняття і образи.

Сюди ж, нарешті, належать ті міфологічні постаті і персоніфікації, які являються унікалом в нашій літературній традиції й тому викликали особливу увагу дослідників. Боян — Велесів внук, Русь — Дажбожі внуки, вітри — Стрибожі внуки, «Див врѣху древа» і т. ін. Дослідники з певним здивуванням спинялись перед таким поганським світоглядом, не знаючи, як помирити його з фактом ґрунтовної християнізації вищих верств громадянства в добі «Слова». Бачили тут один з проявів «двоєвірства», поки усвідомили собі, що перед нами тут не більше як літературний, поетичний стиль, традиційні образи і вислови, які давно вже загубили свій міфологічний зміст. Дехто навіть думає, що вони й не мали ніколи сього міфологічного змісту, бо були скомпоновані на взірць аналогічних античних епітетів. Але правдоподібніше, що вони виростили на ґрунті світської дружинної поетичної творчості в часах, коли з іменем Велеса, Стрибога, Дажбога ще зв'язувались вповні реальні і конкретні образи природи, її стихій і явищ, і стали неодлучними прикметами високого поетичного, риторичного стилю.

В стилі їх були витворені тою ж поезією такі абстрактні персоніфікації, як Діва Обида, і менше конкретизовані, але, мабуть, в основі своїй аналогічні постаті, як Хвала і Хула, Нужда і Воля («уже снесе ся хула на хвалу, уже тресну нужда на волю»); до них же деякі дослідники зачисляють, як ми бачили, «Карну» і «Желю» (плач і жаль)¹. Діва Обида, що плеще на синім морі лебединими крилами, будячи жирні времена, дає нам щасливий приклад поетичної реалізації, втілення, інкарнації таких абстрактних понять, — традиційна поезія була, мабуть, така ж багата ними, як північні плачі, де виступають подібні ж образи Судинушки, Кручини², або сучасні українські казки, де представляються Злидні, Лихо і т. д., теж в дуже конкретизованих образах.

«Віки Трояні», «врем'я Бусове», «Тмутороканський болван» — се, правдоподібно, також традиційні образи, дані співцеві «Слова» попередніми творами. Маса інтерпретаційного дотепу пішла на вияснення того, що могли би значити ті «Троянові віки», «Троянова тропа», «Троянова земля» — розуміли тут традицію про імператора Трояна, про

¹ Деякі дослідники, як Веселовський, бачили тут книжний вплив, персоніфікації візантійської теологічної літератури. Се здається мені менш правдоподібним.

² «Кручинушки моеї не убоялися, обидушки моеї не устрашилися» (Барсов, 110). «Судинушка по бережку ходила, страшно ужасно голосом водила, во длани Судинушка плескала, до сужених голов да добиралась» (с. 282).

Троянську війну, якусь болгарську міфічну істоту, нарешті, епічне прозвище нашого Володимира Великого. «Бусове врем'я» Партицький дуже дотепно приклав до старого Божа, чи Боза, антського ватажка, що воював з готами. В кожному разі ясно, що все се літературні образи, усвячені «старими словесами».

З різних «припівок», котрими повне «Слово», воно зачитувало при двох їх автора Бояна,— теж, може, не так винахідця, як популяризатора сих готових поетичних афоризмів («Ни хитру ни горазду суда божія не минути», «Тяжко ти, головѣ, кромѣ плечю, зло ти тѣлу, кромѣ головы»). В інших випадках можемо лише здогадуватися, що маємо перед собою такі старі афоризми, епічні вирази, історичні приповідки, напр., Ігорів афоризм: «луче бы потяту быти, неже полонену ыти» або «испити шеломомъ Дону», що приходить також у фрагменті про Мономахові перемоги і гудця Ора ([див.] нижче); правдоподібно, такий самий характер має разом з тим поставлена фраза «поискати града Тьмутороканя» і т. д.

Подібний традиціоналізм відчувається в таких виразах як:

Рекоста братъ брату: се мое, а то мое же.
О далече зайде соколь, птиць бья.
А мы, дружина, жадни веселія, і т. под.

В часі, коли складано се «Слово», очевидно, класичним взірцем такого традиційного поетичного стилю були пісні Боянові. Автор «Слова», при всім піетизмі до високих прикмет його творчості, вважав його стиль вже занадто напушистим, занадто розмінним на поетичні аналогії й образи, в котрих розпливалася, «розтікалась» конкретна, реальна тема твору. Він процитував, здається, з боянівської ж пісні, як я зазначив вище, один з його заспівів як характеристику його «розтікання» і поставив собі завданням не відбігати занадто від теми. В сім мала б бути його оригінальність супроти старого стилю, і він, очевидно, видержує тіснішу зв'язь сеї мінучої фільми своїх образів з вибраною темою. Але замилювання до епічних, стилізованих, традиційних образів, яке характеризувало Боянову поезію, в повній мірі виступає і в його творчості. Повкладані ним і, може бути, розширені ще потім, при комбінації варіантів, пізнішим редактором вставки цілих фрагментів Боянових пісень чи писаних в його стилі (як епізоди про коромолу Олега Гориславича, про Всеслава Полоцького) через те й не ризняться від загального тону «Слова», що воно само сильно тримається старого стилю.

При сім ся дружинна поетична традиція тісно, а місця-ми просто нероздільно сплітається з зазначеними вище впливами, запозиченнями й аналогіями книжного риторства. Я не можу поділяти тенденції деяких дослідників (як, напр., Міллера) різко протиставити ці дві категорії аналогій «Слова» — з дружинною традицією і з книжними творами. Се зовсім не було спеціальністю «Слова», що воно зивало оба поли своєї теми обидві категорії словесного мистецтва — дружинну і книжну. Їх комбінування і переплітання, правдоподібно, характеризувало вже й попереднє століття дружинної творчості. І тому нераз дуже трудно рішити, чи на рахунок першої чи другої категорії порахувати ту чи іншу рису штучності «Слова» — дружинної чи книжної. Напр., сей приступ «Слова», його вступна фраза «Не лѣпо ли ны бяшеть, братіє», котра так нагадує вступ одного з слів Кирила Турівського — «Якоже историци и вѣтя, рекше лѣтописци и пѣснотворци прекланяють свои слухи въ бывшая межи цесари рати и ополченія да украсять словесы», чи вважати її штучний характер відгомонам вітійства книжного, чи дружинно-поетичного? І так само закінчення «Слова», з його цитатою з Бояна і славою князям і дружиною, і навіть кінцевим «амінем», куди воно більше належить: в сферу впливів книжного риторства чи дружинного високого стилю?

Веселовський, збиваючи Міллерову аналогію «Слова» з «Девгенієвим діянієм», висловивсь, що, виключивши власну інвенцію автора, «Слово» являється, по своїй манері і засобах словесного мистецтва, наслідуванням візантійського риторства. Дійсно, подібності з сеї сторони безсумнівні. Але в тій же мірі існують такі подібності і з творами чисто народними або сильно притертими в народнім уживанні: голосіннями, закляттями-молитвами, величаннями, героїчними піснями.

Порівнюючи «Слово», на один бік, напр., з «Законом і Благодатею» і з словами Кирила, ми бачимо ті ж порівняння — позитивні і негативні; орудування паралельними виразами, симетричною будовою фраз, одинакими зачинаннями фраз; уживання однакових рефренів, що надають певний ритм в конструкції оповідання; повторення аналогічних образів, що дають симетрію сим різnorodним і різнобарвним пісням, з котрих кінець кінцем складається «Слово». Ігоревому походові на половців відповідає таке саме всідання в золоте стрем'я Олега в Тмуторокані і скок Всеслава під Київ. Битві над Қаялою протиставляється битва на Немизі. Олеговій коромолі — «княже непособіє» Святославі:

Копія поють на Дунай —
Дѣвици поють на Дунай...

Тогда Игорьъ вѣрѣ на свѣтлое солнце —
Тогда вѣступи Игорьъ князь въ златѣ стремень, і т. п.

Такі рефрени «О Руськая земле, уже за шеломенем еси», «Русичи поля прегородиша чрьленими щиты», повторюючись від часу до часу, служать стільки ж для ритму, скільки й для одності настрою.

Плач Ярославни складається з строф, що вводяться з тим самим вступним двовіршем: «Ярославна рано плачеть въ Путивлѣ на заборолѣ аркучи».

Часто стрічаються чергування через вірш або паралельні двовірші, тривірші:

Заря свѣтъ запала,
Мѣгла поля покрыла.
Жаждею имѣ луци сѣпряже,
Тугою имѣ тули затче.
Комони ржуть за Сулою,
Звенить слава въ Кѣевѣ.
Трубы трублять въ Новѣ-градѣ,
Стоять стязи въ Путивлѣ.

Млѣвить Гза къ Кончакови:
Аже соколь къ гнѣзду летить,
Соколича ростреляевѣ
своими злаченими стрѣлами.
Рече Кончакъ ко Гзѣ:
Аже соколь къ гнѣзду летить,
А въ сокольца опутаевѣ
красною дѣвицею.

Дуже часто вживання того самого слова на початку кількох стихів, що наступають по собі, і однозвучних закінчень (римів):

Уже снесе ся хула на хвалу,
уже тресну нужда на волю,
уже вѣрже ся Дивѣ на землю.
Ту ся копіемѣ приламати,

ту ся саблямѣ потручяти...
Игорь спить,
Игорь бдить.

При сім вживаються часом тавтології, часом антитези:

Что ми шумить,
Что ми звенить?

Рѣдко ратаевѣ кикахуть,
но часто враны граяхуть.

Все се риторично-поетичні засоби, які ми, з одного боку, в великім багатстві стрічаємо в риторичних творах XI—XIII в. (від «Закона і Благодаті» почавши), з другого — в пам'ятках усної традиції старої дати: плачах, обрядових піснях, закляттях.

Тут явна дифузія: перехід певних риторично-поетичних засобів літератури біблійної й візантійської через нашу книжну творчість і безпосередньо (з ужитком церковного, з усного репертуару «калік» і под.) до усної традиції, — і впливи усної традиції на творчість книжну. «Слово» дорожчине нам як пункт, де так явно, як, може, ніде перехрещуються різні течії різних джерел, різних епох, ілюструючи сей процес літературної дифузії.

Проявом традиціоналізму «Слова» я вважаю й провідну ідею сього твору: його відклик до династичної солідарності і до почуття моральної єдності «Руської землі». Як «солодка Франція» французької епопеї про Роланда з воєнним гаслом Карлової династії «*Monjoie!*», так «Руськая земля», «русичі» — ці слова проходять як воєнне і політичне гасло через «Слово», повні невимовного чару, радості і болю для автора, для його покоління, для його кола. Він хоче підняти, наелектризувати сим кличем, його славною минувшиною, його упадком і пониженням в сучасності своїх земляків — всі верстви, всі кола, об'єднавши їх в одній волі, в одній горінні. Але се гальванізування старого, шукання пережитого. Се клич не сучасності, не будучності, а минувшини — тої доби «старого Володимира», коли був ожив сей клич в сильній боротьбі з Степом і, може, набрав власне найбільшої енергії й будящої сили. Але між тою добою і добою «Слова» лягли тяжкі спомини, протекли потоки крові, лягли смуги попелу, огню і руїни. Страшна усобиця київських Мономаховичів з чернігівськими Ольговичами і суздальськими Мономаховичами безповоротно розбила солідарність династії і одніть настрою колишнього суспільства. Автор старається, очевидно, нічим не рушити сих споминів — ні словом не згадує він спалення Києва суздальськими військами та їх союзниками, ні інших безконечно болючих для київської дружини подій. Умисно обертається в споминах передмономахової доби, її хоче відродити, оживити своїм віщим словом. В паралелі старому Володимирові висуває сучасника Святослава, Ольговича, який умів дійти згоди з Мономаховичами і здобути симпатії київського громадянства — дружини і духовенства: перший переборов їх традиційну неприязнь до «Ольгова племені».

Порозуміння між Ольговичем Святославом і Мономаховичем Рюриком та їх кооперація під гаслом спільних інтересів «Руської землі» могла, справді, дуже радісно і надійно настроїти київські дружинні кола, що живо пам'ятали пониження і руїну, в яку впалася «Руська земля» наслідком боротьби Мстиславичів (Мономахових внуків) з Ольговичами. Вона могла наелектризувати їх новими сподіваннями, як можливість політичного відродження Київської Русі.

Але зусилля Святослава зістались даремні, обставини не скріпили політичної і національної солідарності «Руської землі», і тому «Слово» не стало зав'язком великої національної епопеї, не вважаючи на великий талант його автора. Зісталось відгомонам нездійснених мрій, помилених

надій київської дружини. Київ упав, гасло «Слова» лишилось без відклику, без спадкоємців.

З погляду артистичного і культурного «Слово» стоїть незвичайно високо. Коли порівнюємо його, на один бік, з риторичними, взагалі книжними творами сеї доби і з візантійськими творами, які оберталися в перекладах в тих часах, на другий бік, з творами західноєвропейськими тої ж доби, як «Пісня про Роланда», «Пісня про Нібелунгів» і т. ін., тоді тільки оцінюємо, наскільки тонко відчутий і артистично виконаний твір перед собою ми маємо. В порівнянні з зверхньо-блискучою, але доволі холодною і сухою книжною риторикою, де тільки зрідка виривається безпосередній — не крик, а зітхання душі, «Слово» визначається незвичайною експресією і безпосередністю свого ліризму, одягненого безконечним багатством епічних засобів. В порівнянні з епосом візантійським — раціоналістичним, отяжілим, позбавленим свіжості і безпосередності чуття, «Слово» блищить щирістю, глибиною і силою афекту, як твори новоевропейської романтики супроти епігонів псевдокласицизму. Супроти варварської грубуватості і елементарності настроїв і мотивів західноєвропейських творів феодальної доби воно вирізняється багатством і тонкістю настроїв, як супроти примітивної діатоніки повніша хроматична гамма.

Місце, котре я уділив йому в рамках сеї роботи, розмірно велике, все-таки не гідне вмістити того, що хотілось би піднести в сім творі щодо його змісту і форми, щодо місця в розвою ідей і поетичного втілення гадок і настроїв, яке воно займає в нашій літературній і культурній історії: напр., в відносинах сексуальних, культу жінки і романтичної симпатії, почутті національного обов'язку, воєнної солідарності, як кодекс нашого своєрідного лицарства княжодружинної доби. Я можу тільки закінчити сей розділ повторенням заклику старого поета: сей твір перегортайте денно іночно — ви знайдете в нім всякий раз нову красу і новий зміст!

Фрагменти інших поетичних творів. Я взяв «Слово о п[оході] Ігоревім» за вихідний пункт в огляді літератури XII—XIII вв., як центральний твір, в котрім особливо ясно виступають різні течії й елементи тодішнього літературного руху. Я вказав також, що деякі помічення приводять до гадки, що, по-перше, кінець «Слова» належить іншому авторові, а не тому, що був головним творцем перших її пісень; по-друге, — що «Слово» було, мабуть, записане не зразу і при записі підпало різним комбінаціям і змінам.

«Слово», таким чином, в тій формі, як ми її маємо, було, мабуть, продуктом не чисто індивідуальним, а витвором, до певної міри, київської школи того часу. Се треба мати на увазі. Щасливим випадком, до нас заховались фрагменти поеми, тої ж, правдоподібно, школи і того ж часу, вставлені до похвали Романові Галицькому, що «ревновав дідови свому Мономаху», «погубившему поганяя Измаилтяны, рекомыя Половци». Він може теж послужити до ілюстрації сього поетичного стилю:

Изгнавшю Отрока во Обезы,
за Жельзная врата¹.
Сърчанови же оставшю у Дону
рыбою ожившю,—
тогда Володимерь² пиль золотомъ шеломомъ Донъ,
приемши землю ихъ всю
и загнавши оканьяныя Агаряны.
По смертъ же Володимерь³
оставшю у Сыръчана единому гудьцю же Ореви
посла ѿ во Обезы река:
«Володимерь умерль естъ.
„А вороти ся, брате,
Пойди в землю свою!⁴ —
молви же ему моя словеса,
пой же ему пѣсни половѣцкия,
оже ти не восхочеть,
дай ему поухати зелья именемъ евшанъ“».
Оному же⁵ не восхотѣвшю обратити ся
ни послушати,—
дасть ему зелье (именемъ евшанъ)⁶.
Оному же обухавшю,
и восплакавшю
рче:
«Да луче естъ на своей земль костью лечи,
нежли на чюже славну быти».
И приде во свою землю. Отъ него же родившю ся Кончаку,
иже снесе Сулу, пѣшь ходя,
котель нося на плечеву⁷.

Як бачимо, в сім маленькім тексті три теми і, мабуть, три фрагменти, пов'язані переходовими фразами книжника і місцями ним же парафразовані. Перше — триумф Мо-

¹ Нагадує, що *Залізні ворота* — кавказький, дербентський прохід, *Обезы* — Грузія. Про «евшан» — половецьку назву долини або чорнобилю, Меліоранський в *Изв.*, 1904, IV.

² Тут при Володимирі повторено «Мономах», але се виглядає як додаток книжника, так само як повисша глоса про «Ізмаїлтян».

³ Вважаю се доданою, переходною фразою.

⁴ Досі слова переказані Отрокові, дальші — інструкція самому Ореві.

⁵ Отрокові себто.

⁶ Повторюю від себе.

⁷ *Іпат. л.*, с. 480.

номаха над половцями; далі: місія Ора з євшан-зіллям, чудова квітка нашої старої поезії, яка досі не знайшла відповідної інтерпретації у поетів¹, і третє: подвиги Кончака, сина сього Атрака, Шаруканевого сина². На перший погляд, не легко рішити, де тут властивий нерв оповідання і чи ці фрагменти належать до одної пісні, чи взяті з різних пісень і скомбіновані літописцем. Але, логічно беручи, мусимо признати, що літописцеві була інтересна для його оповідання тільки одна тема — погром половців Мономахом, котрому «поревнував» Роман. Патріотичний сентимент Отрока і подвиги Кончака як такі зовсім не були потрібні для його цілі, і коли б містилися в інших епосах, очевидно, до сеї похвали не попали б. Попали, значить, тому тільки, що містилися в поемі, яка оспівувала сей тріумф Мономаха над половцями й ілюструвала ту крайню біду, в яку попали були половці її наслідком. Але що в сій поемі говорилося і про те, як Кончак знищив («зніс») Сулу, а сі напади його обгострилися коло р. 1180 (до сього року належить оповідання про нього в Київському літописі), то се не тільки дає приблизну хронологічну дату сього твору, але й кидає світло на його конструкцію і зміст.

Центр ваги поеми, очевидно, лежав в подібній же антитезі, яку дає «Слово о полку Ігоревім», між добрими часами Мономаха і сумною безборонністю Русі супроти половців в 1180-х рр. Блискучими рисами була змальована перемога Русі над ними за Мономаха, що повиганяв «окаянних агарян» з чорноморських степів і загнав їх бозна куди. Описане гірке життя їх останків над Доном, позбавлених стада і можливого прожитку, так що вони мусили годуватися донською рибою — що вже собі можна уявити гірше для кочовника-молокоїда! Далі — несміливе збирання тих останків на Дону по смерті Мономаха, коли ще не було певності, чи руська сила не знесе їх наново і не прийдеться на рідній землі тільки всього, що «кістю лягти» під новим руським натиском. Але Русь поділилась, порізнилась, підупала, ослабла, і от який-небудь «богостудний» Кончак, син отсього утікача Отрока, не мавши навіть порядного коня, а «піш ходячи і казан на плечах носячи», знищив Переяславщину до решти!

¹ Популярний переспів М. Вороного через незрозуміння оригінального тексту дає йому цілком хибну інтерпретацію.

² Так називають його грузинські джерела, про котрі в моїй Історії II², с. 107. В середині XII в. українська династія стояла в близьких зв'язках з Грузією (оженення Ізяслава Київського з грузинською царівною, Юрієвого внука Юрія з славною царичею Тамарою); проте ся звістка про Атрака вимагає перевірки і потвердження.

Сей факт, описаний в дуже сильних виразах в київському літописі, зробив, видко, враження на сучасників: «Придоша иноплемєньници на Рускую землю, безбожнии Измалтянѣ, оканьнии агаряне, нечистии исчадья, дѣломъ и нравомъ сотонинимъ, именемъ Кончакъ, злу начальникъ правовѣрнымъ крестьяномъ... приѣхавше к Переяславлю, за грѣхы наша много зла створи крестьяномъ: онихъ плѣниша, а иныи избиша, множайшия же избиша младенѣць». Можливо, що під безпосередніми враженнями того й була написана ця поема, яка творила цікаву паралель до «Слова»¹. Судячи по захованим фрагментам, вона мала інакший характер, ніж «Слово», — більш епічний, оповідальний, менш імпресіоністичний.

Більше останків поетичних творів сього характеру — продуктів дружинної поезії — ми з сеї доби поки що не можемо вказати, хіба деякі відблиски поетичного оброблення сучасних тем, які заховались в літописанні XII в.

Напр., я мав уже нагоду звернути увагу на слід якогось поетичного твору про «шолудивого хищника Боняка», героя половецьких нападів на Київ з-перед Мономахових походів. З нагоди смерті його сина Севенчі, при облозі Києва 1151 р., де він проводив одною з половецьких куп, які поприходили в поміч Юрію, помагати здобувати Київ, автор повісті згадує, що сей Севенча похвалявся «рубати Золоті Ворота, як і батько мій» («хощю съчи в Золотая Ворота, якоже и отець мой») ². Се ясно вказує на якийсь поетичний твір, героїчну поему дружинного складу. Герсем її, розуміється, був не сей малозвісний Севенча, а його батько: з нагоди смерті Севенчі, мабуть, пригадали тільки, що от і він хотів, мовляв, піти слідами свого батька, та не вдалось. Старий Боняк в ній виступає не з тими прикметами нелюдського потвора, Коштія-інкуба, яким знають його пізніші перекази ³, а постаті лицарської, хоч і ворожої.

Подібно як в попередній поемі виступає Кончак піший з казаном за плечима, та в сім убогим виді доказує таких блискучих побід, так тут поема не без деякого почуття замилування в сім звичайнім епічним контрасті лицарського духу з убогою, а навіть обридливою зовнішньою формою могла углубляти образ сього «шолудивого» ватажка, кот-

¹ Я вище зазначив здогад деяких дослідників, що сей фрагмент про Мономаха належить до «Слова», до тої прогалини, що видніє в ній після обіцянок автора почати «від старого Володимира». Але там, в конструкції «Слова», епізод про Оря був би зовсім зайвий. Через се одно вважаю неможливим бачити в сих фрагментах частину «Слова». Та й стиль їх відмінний, як я зазначаю се в тексті.

² Іпат., с. 299.

³ Див. т. I, с. 296. 312.

рому обридливий вигляд не перешкоджав виконувати великі діла.

Він не просто грабує і нищить — він хоче символістичними актами перемоги зазначити свою перемогу і силу. Рубання Золотих Воріт, на знак перемоги, донесла польська середньовічна легенда в оповіданнях про Болеслава Хороброго і його похід на Київ — її дублет дає ся місцева сага-поема про хана Боняка. Рубання воріт або мурів на знак перемоги захує в відгомонах старої символіки сучасна величальна пісня: герой коником грає, шаблею рубає обложено місто¹. В темах про Київ сей акт спеціально зв'язується з Золотими Ворітьми, сим паладієм київської слави. Всі ми знаємо казку про Золоті Ворота, але годиться піднести, що якраз в тім же оповіданні про київську облогу 1151 р. кн. Вячеслав, що стояв під Золотими Ворітьми з своїм полком, «озряся на святую Богородицю, яже єсть надъ Золотыми Вороты», покликає її розсудити його з ворогами. І вороги гинуть під київськими мурами, в їх числі і сей хвалькуватий Севенча.

Чи автор повісті, згадуючи старого Боняка, робив алюзію до старшої поеми, яка говорила про події з-перед п'ятдесяти літ, чи облога Києва 1151 р. була темою якоїсь новішої поеми, що оспівувала сі події по гарячих слідах і містила якісь згадки чи запозичення з такого старшого твору, де фігурував Боняк, я покищо не бачу підстав рішати.

Другу, більшу, не просто алюзію, а парафразу якоїсь дружинної поеми, маємо в тім же київськiм літописі під 1140 р., з нагоди повороту з Візантії додому двох полоцьких княжат:

«В тоже время изидоша княжича два ись Царягорода, заточени были Мьстиславомъ великимъ, княземъ киевскимъ, зане не бяхуть его воли и не слушахуть его, коли я зовяшеть въ Рускую землю, но паче молвяху Бонякови шелудивому во здорovie. И пронесея се², и Мстиславъ розгнѣва ся на ня, и хотяше на ня ити, но нельзѣ бѣшеть ити, зане бяху тогда налегли Половци на Русь, и тому стояшеть [Мстислав] бѣяся с ними перемогаяся. Се бо Мьстиславъ великий наслѣди отца своего потъ, Володимера Мономаха великого. Володимиръ самъ собою постоя на Дону и много пота утеръ за землю Рускую, а Мьстиславъ мужи своя посла, загна Половци за Донъ и за Волгу, за Яикъ, и тако избави Богъ Рускую землю отъ поганыхъ. И упорозньяся Мьстиславъ отъ рати и помяну первѣи. [И] посла по кривитьстѣи князи: по Давида, по Ростислава и Святослава и Рогъволодича два, и усажа у три лодѣи, и поточи я Царюграду за неслушание ихъ, а мужи своя посажа по городомъ ихъ».

¹ Див. т. 1, с. 233, 297.

² В Іпат. кодексі: «про се ся Мьстиславъ», в Хлібн. і Пог.: «пронесеся и Мьстиславъ».

Форма оповідання і стереотипове: «Мы же на преднее възвѣратимся» в закінченні ясно вказують, що се пізніша принагідна вставка. Се аналогічна ремінісценція поетичної теми, як парафраза поеми про Рогнідь¹, наведена редактором Суздальського літопису під 1128 р. з нагоди того ж конфлікту Мстислава з полоцькими князями, що нагадав собі редактор київського літопису при нагоді повороту полоцьких княжат з вигнання. Тільки в сій парафразі 1140 р. основна тема виступає далеко не так ясно і виразисто. Можливо, що тут сполучені згадки і цитати з двох різних творів. Одна говорила про зраду полоцьких князів інтересам Русі під час її боротьби з Степом і таким чином оправдувала сувору розправу з ними київського князя. Вона входила в круг поетичних творів про одвічну боротьбу київської і полоцької династії («мечь взимають Рогволжи внуци противу Ярославимъ внукомъ») — до них належить пісня про Всеслава, включена до «Слова о полку Ігоревім». Поруч того могли бути ремінісценції на тему боротьби з Степом «Мстислава Великого», що продовжував діло «Володимира Великого», заганняючи половців ще далі, ніж загнав той. Може бути, що се містилося в тій же поемі про конфлікт Мстислава з полоцькими князями, і вони виступали помічниками половців, приятелями шолудивого Боняка, що згадується тут, може, анахроністично, вже як символ, а не реальна фігура². А правдоподібніше, що сі згадки походять з іншої поеми, яка спеціально займалась боротьбою київських князів з Степом і їх тріумфами та величала Мстислава, як обговорена вище поема величала спеціально Мономаха.

На сім кінчається матеріал, яким ми тепер розпоряджаємо.

Сю бідність записів поетичних творів XII в. до деякої міри нагороджують дружинні або «воїнські» повісті, збережені в далеко більших розмірах і в кращім стані в старім літописанні. Вони вийшли з тих же дружинних кругів, що й сі поеми на політичні теми, і не тільки своєю ідеологією і психологією, але до певної міри і стилем близько підходять до них, наскільки можемо про них судити з «Слова» та наведених фрагментів. Деякі з них визначаються неабиякими літературними прикметами, часом явно користуються поетичними творами на суголосні теми. Вище ми мали

¹ Див. вище.

² Завважу, що після 1107 р. про Боняка нема згадки в літописі, хоч про половецькі справи є багато звісток. Тому хоч не можна напевно сказати, що за Мстиславових часів його не було на світі, але се правдоподібно.

нагоду придивитись паралельній повісті про Ігорів похід на половців, і я тоді висловив здогад, що ся повість, яка не тільки духом, але й різними деталями так близько підходить подекуди до «Слова», користала з нього чи з тих пісень, з яких воно складене. В деяких інших повістях теж можна помітити подібне.

З огляду на все внутрішнє споріднення я вважаю найбільш відповідним від пам'яток дружинної поезії сеї доби, написаних на історично-героїчні теми, в котрих князі і їх дружина являються центром, перейти до історичних повістей чи їх фрагментів, близьких їм по змісту і духу, які відбивають погляди, почуття і культуру тої ж дружинної верстви.